Zdeněk Jindra

Střední Evropa ve zbrani 1815–1914

Sto let rozvoje moderního zbrojního průmyslu v císařském Rakousku, v českých zemích a v Prusku-Německu

KAROLINUM

Střední Evropa ve zbrani 1815–1914
Sto let rozvoje moderního zbrojního průmyslu v císařském Rakousku,
v českých zemích a v Prusku-Německu

Zdeněk Jindra

———

Recenzenti:
prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.
PhDr. Jaroslav Láník, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba PROXIMA TISK, s.r.o.
První vydání

© Univerzita Karlova, 2021
© Zdeněk Jindra, 2021

Na obálce: Arsenal Wien, 1855
Zdroj: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington D.C.

978-80-246-4745-6
978-80-246-4782-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod 9

PRVNÍ ČÁST 11

O zbrojní technice a výrobě v moderní době 12
Pojem a náplň zbrojního průmyslu 12
Zvláštní rysy zbrojní výroby 16
Exkluzivita privátní výroby zbraní v cenách a ziscích 23
Úzké propojení zbrojního průmyslu a bankovního kapitálu 37
Export zbraní a jeho diplomatická podpora 42

DRUHÁ ČÁST 49

Průmyslová revoluce a převrat v technice a výrobě palných zbraní 50
Prvořadý vliv průmyslové (technicko-výrobní) revoluce 50
Vyvinutí kovoobráběcích strojů a jejich průkopníci 55
Prosazení „amerického principu“ ve výrobě ručních palných zbraní 56
Technický převrat v konstrukci ručních palných zbraní 62
Zahájení tovární velkovýroby ručních palných zbraní 63
Technický převrat v dělostřelectvu 69
Průkopníci nové dělostřelecké techniky 70
Britská cesta k rýhované zadovce a dočasný návrat k předovce 73
Prusko na cestě k modernímu dělu 74
Převratné změny ve vývoji zbrojní techniky od osmdesátých let 80
Fenomén „spinn-off“ 86

TŘETÍ ČÁST 91

Zbrojní průmysl v císařském Rakousku a v českých zemích od průmyslové revoluce do roku 1914 92
Výchozí pozice zbrojní výroby v první polovině 19. století 92
Počátky výroby palných zbraní v alpských zemích Rakouska 102
Zrození privátní puškárny ÖWFG ve Steyru 116
Přeměna Werndlovy puškárny v akciovou společnost 123
Technické proměny ve výrobě dělostřeleckých zbraní 128
Pušky technicky nové generace 142
Převratné změny v dělostřelecké technice a výrobě 153
Zavedení výroby lodních pancéřových desek ve Vítkovicích v devadesátých letech 19. století 170
Zaostávání ve výzbroji polního dělostřelectva 187
Přesun zbrojení na moře – šance pro Škodovku, Vítkovice a loděnice na Jadranu 198
Muniční výroba 221
Škoda a Krupp mezi konkurencí a spoluprací 243
Počátky motorizace v útvarech c. a k. armády 251
Počátky leteckého průmyslu 261
Rakousko-uherské zbraně jako vývozní artikl 267
Zbrojní vývoz za podpory firemních obchodních zástupců a diplomatů 286

ČTVRTÁ ČÁST 313

Rozmach zbrojní výroby v Prusku a v Německé říši 314
Podmínky pro rozvoj zbrojního průmyslu ve sjednoceném Německu 314
Státní vojenské dílny 325
Státní královské puškárny 332
Státní technické ústavy dělostřelectva 341
Rozmach soukromovlastnických zbrojovek 344
Zvláštnosti soukromovlastnické zbrojní výroby 347
Staré a nové privátní puškárny 362
Nevídaný vzestup firmy Loewe 381
Proniknutí soukromého kapitálu do výroby munice a střelného prachu 387
Rozvoj válečných loděnic 392
Nástup nové dělostřelecké techniky a její průkopníci Krupp, Gruson a Ehrhardt 408
Podnikatelsky zvláště přitažlivý obor – zbrojení na moři 423
Nové obory zbrojního průmyslu – auta a letadla 434
Exportní zájmy německých zbrojovek 436

Resumé 456
Resümee 459
Summary 462

Seznam použitých pramenů a literatury 465
Manuskripta 465
Archivy 465
Literatura 466
Seznam zkratek 477
Seznam tabulek, schémat a grafů 478
Rejstřík osob 481
Rejstřík firem a institucí 484

ÚVOD

Pro čtenáře bude snad zajímavé vědět, jak se tato kniha zrodila. I když jsem se začal zabývat problematikou zbrojního průmyslu už v šedesátých letech, brzy po studiu historie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, nepojal jsem toto téma hned do nejbližších plánů svého badatelského výzkumu. A neměl jsem ji v plánu ani v dlouhodobém horizontu. Zrodila se až na vrcholku mého profesního života, dozrála takříkajíc teprve na vyšší úrovni mého historického poznání a životního pochopení. Vznikla téměř bezděčně jako vedlejší, přesněji následný produkt jiných dvou badatelských záměrů a profesních aktivit. Nejprve při sběru materiálu k dějinám Kruppovy „kovárny zbraní" v 19. a 20. století, jež jsem publikoval zčásti česky, zčásti v německém překladu mezi lety 1986 a 2013.[1] Druhým podnětem pro mě byly speciální přednášky o dějinách zbrojního průmyslu v habsburské monarchii a v Prusku-Německu, jež jsem s velkým zaujetím konal na Filozofické fakultě Karlovy univerzity na prahu 21. století.

Pro historika hospodářských dějin představuje téma zbrojního průmyslu neobyčejně přitažlivý a vděčný badatelský problém. Nepochybně to platí už jen z toho důvodu, že je to téma, jež patří v naší a stejně tak v cizí historiografii dodnes k nejméně probádaným otázkám. Příčina ne-

1 Zdeněk Jindra, *Der Rüstungskonzern Fried. Krupp AG 1914–1918. Die Kriegsmateriallieferungen für das deutsche Heer und die deutsche Marine*, Praha, Univerzita Karlova 1986; týž, *Když Krupp byl „dělovým králem"… Fa Fried. Krupp/Essen od založení ocelárny po rozšíření ve zbrojovku a koncern (1811 – počátek 90. let 19. století)*, Praha, Karolinum 2009; týž, *Der Bahnbrecher des Stahl- und Eisenbahnzeitalters. Die Firma Fried. Krupp/Essen von der Gründung der Gussstahlfabrik bis zum „Nationalwerk" und weltbekannten Kanonenlieferanten (1811 bis Anfang der 90er Jahre des 19. Jahrhunderts)*, Stuttgart, F. Steiner Verlag 2013.

tkví v tom, že by historikové jevili o toto téma malý zájem. Daleko spíše jim stála a nadále stojí v cestě jiná zábrana: na jedné straně pramalá dostupnost původních spisových aktů státních a soukromovlastnických zbrojních firem, na druhé straně těmito firmami a také státními orgány úzkostlivě střežená tajemství o produkci a obchodu s choulostivým artiklem, jaký v životě společnosti a států představují zbraně.

O tom, jak jsem se postupně a s jistými potížemi jako cizinec (navíc ze sovětského bloku) dopídil k materiálům závodního a rodinného archivu firmy Fried. Krupp v essenské vile „Hügel", bych mohl hodně vyprávět. Vděčím za tuto možnost v prvé řadě Nadaci Alexandra von Humboldta, jež mi od ledna 1968 do podzimu 1969 poskytla stipendium k dlouhodobému a intenzivnímu studiu v knihovnách a archivech Spolkové republiky Německo. Využil jsem toho především k soustavnému studiu v Historickém archivu Kruppa v Essenu a v Archivu zahraničního úřadu (ministerstva), tehdy v Bonnu, nyní v Berlíně. Tyto archivy patří k nejzachovalejším a vzorně vedeným. Mnoho času jsem rovněž strávil hledáním roztroušených a namnoze pouze dílčích údajů o výrobě a odbytu palných zbraní v německých knihovnách. O tom, co jsem v tomto ohledu stačil v průběhu let shromáždit, vydá koneckonců svědectví též moje archivovaná písemná pozůstalost, neboť k mé nemalé lítosti jsem mnoho výpisků a dokladů za svého života nestihl řádně interpretovat a v úplnosti publikačně vytěžit. Pro příštího historika-zájemce o problematiku zbrojního průmyslu a obchodu může být tento materiál vítaným a ulehčujícím fundusem v žádoucím bádání o tomto historickém jevu a zvláštní branži průmyslové výroby.

Předloženou práci jsem rozdělil do několika přehledných částí. Dvě z nich jsou hlavní, jedna pojednává o vývoji továrního zbrojního průmyslu v rakouském mocnářství, druhá líčí jeho rozmach v sousedním Prusku a císařském Německu, obojí od první poloviny 19. století do vypuknutí první světové války. Výklad těchto partií jsem soustředil do třetí a čtvrté části práce. Uvnitř částí postupuji ve výkladu látky chronologicky a věcně. Oběma částem předesílám povšechný výklad o technice a význačných zvláštnostech zbrojní výroby, jakož i pojednání o tajnostech obchodování se zbraněmi.

Nučice, Praha-západ, léto 2019
prof. Zdeněk Jindra

PRVNÍ ČÁST

O ZBROJNÍ TECHNICE A VÝROBĚ V MODERNÍ DOBĚ

Pojem a náplň zbrojního průmyslu

První badatelská otázka, kterou si položí každý, kdo nalezne odvahu a vytrvalost hlouběji se ponořit do studia speciálního historického tématu o vývoji zbrojního průmyslu, je spjata s problémem jeho exaktní definice: Co vlastně rozumíme pod pojmem zbrojní průmysl? A jaké je jeho postavení v ekonomice moderní doby?

Kdybychom se měli řídit prostou skutečností, že podle moderních měřítek závisí úroveň vojenských sil z velké části na rozvoji výrobních prostředků v dotyčném státu, obecně vzato na jeho ekonomickém potenciálu, museli bychom zahrnout do zbrojní ekonomiky prakticky každou hospodářskou činnost a vzít v potaz vícero faktorů – materiálové a lidské zdroje země, výrobní kapacitu veškerého průmyslu, vyspělost a soběstačnost zemědělské výroby, stupeň závislosti na zahraničním obchodu, stav dopravní sítě a státních financí a v neposlední řadě také úroveň vědy a techniky daného státu. Komplexní působení těchto faktorů na vojenství vzrostlo zejména od 19. století, jakmile se pod vlivem buržoazních revolucí, po převratu v průmyslu a dopravě a souběžně s populační explozí dostavil taktéž převrat ve vojenství, provázený pronikavým rozmnožením ozbrojených sil, nebývalým zdokonalením vojenské techniky a následně též hromadnou strojní velkovýrobou ničivých zbraní.

V předvečer první světové války dospěl tento vývoj až tak daleko, že se armáda stala hlavním mocenským nástrojem státu, přičemž byla zbrojením dotčena tak či onak, v menší nebo větší míře všechna hospodářská odvětví. Komplikovanost této situace si dobře uvědomil Matthias

Erzberger, poslanec říšského sněmu a vedoucí představitel katolické strany centra v Německu, když krátce před vypuknutím světové války při rozboru vojenských výdajů Německé říše napsal: „Při slově zbrojní průmysl se nám obecně vybaví velké továrny na děla a pancéřové desky (Krupp, Dillinger Hütte), jakož i továrny na pušky a střelný prach. Tento rámec je však třeba posunout mnohem dále. Dnes existuje stěží jediné průmyslové odvětví, jež by nemuselo být přibráno ke zbrojním dodávkám; to platí jmenovitě o elektroprůmyslu, stavebních podnicích, textilním průmyslu, kožedělném průmyslu, veškerém loďařství, uhlí, oleji, chemickém průmyslu, sanitních materiálech atd. Množství v těchto průmyslech činného zbrojního kapitálu se nedá přesně zjistit, už také z toho důvodu, že všechny tyto firmy zhotovují rovněž mírový materiál… Neexistuje jediná (soukromá – Z. J.) firma, která žije toliko z armády a loďstva.“[2]

Z tohoto přiléhavého vyjádření můžeme vyvodit hned na začátku našeho pojednání dva hlavní vývojové rysy zbrojního průmyslu:

1) souběžně s převratem ve vojenství se proměňovala rovněž struktura tovární výroby vojenských zbraní,
2) v průběhu doby přibývající rozmanitost zbrojní výroby, zasahující do vícero odvětví, znemožňuje chápat zbrojní průmysl jako svébytné, v úředních statistických výkazech samostatně vystupující výrobní odvětví.

Máme-li se za těchto okolností dobrat nějakého exaktního badatelského výsledku, musíme vymezit zbrojní průmysl jiným způsobem. Nejlépe když vyjdeme z širšího pojmu *vojenský materiál.* Podle české vojenské terminologie, shrnuté v zákonu č. 219/1999 Sb., se skládá vojenský materiál z vojenské výstroje (oděv, prádlo, obuv a jiná výbava vojáka k výkonu vojenské služby), z vojenské výzbroje (zbraně, zbraňové systémy, munice), z vojenské techniky (vozidla, plavidla a letecké prostředky) a z určených technických zařízení (tlaková, plynová, elektrická a jiná), sloužících ozbrojeným silám k plnění úkolů. My se budeme v dalším zabývat pouze druhou a zčásti třetí kategorií, jejichž výrobu zabezpečoval zbrojní průmysl v užším smyslu. Jen na okraji se budeme zmiňovat o specializovaných výzkumných pracovištích.

Na základě této kategorizace můžeme zbrojní průmysl ve vlastním, užším smyslu definovat jako tovární průmyslovou výrobu, jež se speciálně věnuje produkci vojenské výzbroje. A protože se v popisované době

2 Matthias Erzberger, *Die Rüstungsausgaben des Deutschen Reichs*, Stuttgart 1914, s. 50.

používalo k výrobě této výzbroje z velké části železo, ocel, některé další kovy a slitiny, jakož i řada chemických sloučenin, přimykají se k tomuto odvětví dosti úzce (někdy přímo v rámci jednoho a téhož vertikálně členěného zbrojního koncernu, případně bankovního společenství) rozmanité závody těžkého a strojírenského průmyslu jako železárny a ocelárny, hutní zpracování neželezných kovů, chemické závody, loděnice aj.

Už takto obecně naznačené výrobně technické, často též kapitálové a manažersko-organizační propojení zbrojní výroby s výrobou artiklů povětšině civilního určení v témže podniku naznačuje, jak je badatelsky nesmírně obtížné a náročné tuto látku komplexně postihnout a beze zbytku vědecky zpracovat v celistvém líčení. Nejenže se badatel-historik nikdy nesetká v oficiálních statistických zdrojích a příručkách s kolonkou „zbrojní průmysl"; zkušenosti ho poučí, že musí hledat údaje o výrobě zbraní spíše v oddíle „kovoprůmysl" nebo „strojírenský průmysl" a musí se smířit s tím, že i tyto údaje bývají kusé a většinou neposkytují detailní rozlišení jednotlivých zbrojních výrobků. Totéž platí o statistice domácího a zahraničního obchodu se zbraněmi. Stále musíme mít také na paměti, že v praxi se nikdy nesetkáváme se „zbrojovkami" jako se specializovanými a samostatně pracujícími podniky, máme-li na mysli soukromovlastnické podniky; erární zbrojovky tvoří výjimku. Ať už se jedná o největší dělostřeleckou zbrojovku habsburské monarchie, o *Škodovy závody* v Plzni, nebo o podobnou zbrojovku v německé říši, o Kruppovu firmu v Essenu, tyto soukromovlastnické podniky byly po pravdě řečeno svou výrobní povahou smíšenými podniky, kde zbrojní výrobky tvořily pouze (v jádře většinovou) část jejich celkového výrobního sortimentu a obratu, poskytujíce jim též mimořádně vysoké zisky. Naproti tomu v případě erárních zbrojovek neexistuje žádný doklad o tom, že by cokoli vyráběly pro soukromý konzum a řídily se faktorem zisku.

Tady je na místě přímo vytknout, že v období, jímž se budeme v dalším výkladu blíže zabývat, zajišťovaly zbrojní výrobu dva druhy zbrojovek: státní (erární) dílny čili arzenály a soukromovlastnické podniky. Oba druhy se na první pohled odlišovaly už svým výrobním programem:

1) Státní zbrojní dílny tradičně sloužily armádě a námořnictvu k výrobě potřebného zbrojního a válečného vybavení, kdežto privátní zbrojovky používaly téhož strojního zařízení, zejména v době nižších zbrojních objednávek, též k výrobě tovarů civilního určení.
2) Druhá odlišnost spočívala v tom, že erární zbrojovky neměly právo a možnost prodávat zbraně také do ciziny, naproti tomu privátní zbrojovky se této exportní činnosti věnovaly cílevědomě a většinou bez zábran.

3) Třetí rozdíl mezi oběma druhy zbrojovek je spíše historický: státní arzenály jsou co do své působnosti v období novověku historicky starší výrobní jednotkou nežli soukromovlastnické zbrojní firmy. To se zdá být v tomto momentě podružné, ale v praxi vidíme, že to nabývá na významu ve vzájemných sporech a půtkách arzenálů a privátních zbrojovek o konstrukční práva a v jejich soupeření o státní zakázky. Někdy mezi nimi – většinou nařízením shora – docházelo též ke spolupráci, avšak spíše mezi nimi převládala řevnivost a nevraživost, alespoň tomu tak bylo v hojné míře v císařském Německu a rovněž tak v habsburské monarchii.

Takový vývoj byl přirozeným důsledkem toho, že privátní továrny, jež se (zprvu doplňkově, poté většinově) ujaly výroby palných zbraní, munice, střelného prachu a stavby válečných lodí a nejnověji letadel a motorových vozidel, přerostly v pouhých několika desetiletích státním arzenálům doslova přes hlavu, a to z vícero aspektů. Byly to závody pracující s relativně velkým (vlastním a cizím) kapitálem, byly zpravidla vybaveny moderním strojním a technologickým zařízením, zaměstnávaly kvalifikovaný odborný personál (buď vysloužilé vojáky, nebo z armády přetažené důstojníky) a časem dokonce disponovaly vlastními střelnicemi a vědeckými ústavy k výzkumu a testování zbraní. Státní zbrojnice se nemohly s tempem všestranného rozvoje privátního zbrojního průmyslu a s jejich výrobní kapacitou a investiční pohotovostí vůbec měřit, a to hlavně ze čtyř důvodů:

1) zákony konkurence, jež v arzenálech pod státní správou víceméně neplatily, podněcovaly privátní zbrojovky vždy k nejvyšším výkonům výrobně-obchodním a technickým;
2) vedlejší výroba technicky stejnorodého nebo podobného civilního zboží zajišťovala privátním zbrojovkám jistou nezávislost na výkyvech státní zbrojní poptávky a zvyšovala jak racionalizaci výroby, tak její rentabilitu;
3) privátní zbrojovky nebyly na rozdíl od arzenálů odkázány pouze na domácí odbyt, nýbrž mohly zbraně volně vyvážet též na zahraniční trhy, což je nutilo poměřovat se tam s jinými zbrojovkami a udržovat svou výrobní kapacitu daleko nad potřebami národních branných sil;
4) nemálo podstatným rozdílem byl též „technice a přírodním vědám nepřátelský postoj vedoucích vojáků a absolutně nehospodárné vedení státního podniku“.[3]

---

3 Roger Heil, *Deutscher Rüstungsexport vor dem 1. Weltkrieg am Beispiel der Geschützlieferungen der Rhein-Metallwaren- und Maschinenfabrik an fremde Staaten zwischen 1890 und 1914*, Schriftliche Hausarbeit b. m., b. r. (1993), s. 18.

Výsledkem tohoto zvláštního vývoje bylo, že výrobky soukromovlastnické zbrojní branže byly svou kvalitou a technickou úrovní namnoze dokonalejší a progresivnější nežli výrobky státních arzenálů a na základě toho byly s to získat též dominantní postavení na domácím zbrojním trhu, a to jak co do hmotnosti prodávaného zbrojního materiálu, tak především (díky cenovému diktátu) co do jeho obchodní hodnoty a výkonu.

Zvláštní rysy zbrojní výroby

Výroba zbraní platila odedávna, nejvýrazněji však od širokého nástupu kapitalistické ekonomiky v 19. století, za velmi lukrativní a současně kuriózní oblast živnostenské, resp. průmyslové výroby; navíc byla vždy obestřena nejedním výrobním, obchodním a státním, při vývozu zbraní též diplomatickým tajemstvím. Z velké části si to můžeme vysvětlit tím, že se v této výrobní branži objevily velice záhy, zejména v období formování tzv. organizovaného kapitalismu od sklonku 19. století a velmi intenzivně v podmínkách válečného hospodářství 1914–18, elementy, jež se vymykaly běžnému mechanismu společenské výroby a normálním regulím rozvinuté tržní ekonomiky.

Zvláštnosti výroby a odbytu zbraní mají, jak se zdá, svůj původ jednak v samotné povaze zbrojních výrobků, jednak v odlišném utváření trhu pro tyto výrobky. Zaměřujeme-li náš výklad na zbrojní průmysl ve vlastním slova smyslu (tj. na výrobu vojenské výzbroje), je na první pohled patrné, že tato výzbroj se zhotovuje v převážné míře na objednávku, podléhá poměrně rychlému materiálnímu a technickému zaostávání a neslouží k uspokojování běžných konzumních potřeb, nýbrž má specifické poslání – povznést prestiž a moc státního aparátu uvnitř a navenek, nejúčinněji v době příprav a vedení válečných operací. V tomto ohledu představují výrobky zbrojního průmyslu v samé své podstatě mocensko-politický nástroj organizovaného násilí, který uvnitř státu ovlivňuje vztahy mezi společenskými třídami a skupinami a navenek působí na vztahy s jinými státy. Avšak hlavní zvláštností zbrojní výroby je nesporně její specifické postavení ve společenské výrobě a v procesu rozšířené reprodukce. Musíme si prostě uvědomit, že již sama jejich materiální povaha činí zbrojní výrobky neupotřebitelnými jak pro produktivní účely, tak pro individuální upotřebení. To znamená, že výroba zbraní pohlcuje jistou část společenského produktu, ale sama do společenské výroby v jádře nic nevrací. V žádném případě nepřispívá

k rozmnožení bohatství společnosti, naopak vede k mrhání penězi daňových poplatníků a přispívá ve svých účincích jen k ničení výsledků lidské práce; v konečném efektu má tedy parazitní charakter a rovná se vlastně úbytku z rozšířené reprodukce a zmaru jedné části národního důchodu.

Ještě v polovině 19. století, kdy podíl zbrojní výroby v industrializujících se zemích dosahoval odhadem nejvýše 2,5 % z celkového objemu průmyslové výroby, nemohl tento parazitní rys zbrojní výroby podstatně ovlivnit ekonomický rozvoj jednotlivých zemí ani pozměnit strukturu a proporce výroby jako celku. Avšak po roce 1870, případně 1890, v době rostoucího mezinárodního napětí a prvních imperialistických válek, v nichž se jednalo o nové přerozdělení světa, tomu bylo už jinak. Vojenská výzbroj poprvé povýšila na tržně velmi žádanou a masově vyráběnou zbožní komoditu a tento vývoj vyústil za světové války 1914–18 až v militarizaci veškeré ekonomiky.

V této válečné ekonomice se do značné míry stíraly rozdíly mezi „kádrovými zbrojovkami" a civilními podniky, jež se na žádost vlády přeorientovaly zčásti či úplně na válečnou výrobu. Tentokrát se už očividně jednalo o velmi rozsáhlou část produktů, která z reprodukčního procesu společenské výroby nenávratně mizela – zničena, rozbita, rozstřílena, proměněna v prach, ve střepiny a železný šrot nebo potopena na dno moří.

Jako druhý výrazný rys a specifičnost zbrojní výroby vystupuje odnepaměti skutečnost, že jediným potenciálním kupcem, který připadá v úvahu při realizaci zbrojních výrobků na trhu, jsou fiskus a vojenské instance státu. V období formování organizovaného kapitalismu od konce 19. století to vedlo k tomu, že se proti monopolu nabídky, který se mezitím vyvinul z výlučného postavení několika málo soukromovlastnických zbrojovek, vyhranil státní monopol poptávky. Teoreticky by to mělo zmařit všechny snahy soukromých zbrojních producentů o maximalizaci zisků, skutečnost však vypadá jinak. Zdánlivě vznikl rozporný stav. Na jedné straně stav podmíněný vzájemnou nepostradatelností obou obchodních partnerů a postupem doby též jejich stále těsnějším zájmovým, personálním a institucionálním propojením, případně i jejich třídní sounáležitostí. Na druhé straně se zbrojní producenti všemi způsoby snažili o to, aby působnost státního monopolu poptávky na trhu co možná nejvíce eliminovali. Používali k tomu s úspěchem dvou prostředků. „Co musí zbrojní producent učinit k maximalizaci svého zisku, je totiž na jedné straně zachování mezinárodního obchodu se zbraněmi, aby byl jednotlivý stát tímto způsobem vůči zbrojaři vytlačen ze své monopolní pozice; ale na druhé straně musí zbrojní producent bránit

státu v dovozu zbraní, aby on – tuzemský zbrojní výrobce – mohl vůči státu zaujmout monopolní postavení."[4] V této situaci bylo brzy jasné, že státní zákazník je pro soukromovlastnický zbrojní průmysl po mnoha stránkách tím nejideálnějším obchodním partnerem, jakého si může podnikatel přát.

(1) Stát byl už na první pohled zákazníkem neobyčejně velkého formátu, který zejména od doby velkých koloniálních výbojů a zformování expanzivního imperialismu jevil neutuchající, ba stále rostoucí potřebu rozmnožovat svou brannou moc a posilovat ji novými účinnými zbraněmi. Tuto skutečnost nejlépe potvrzoval vývoj čelných zbrojních firem v Německu a v Rakousku: Kruppova dělovka dodala v letech 1860–1912 kromě Německa svá děla 52 státům, německé armádě celkem 26 300 děl, cizím státům celkem 27 300 kusů;[5] stejně impozantními dodávkami se mohla v letech 1869–1914, jak uvidíme dále, honosit rovněž největší rakouská puškárna ve Steyru (Štýru).

(2) Státní správa se projevovala při vyřizování sebevětší zbrojní zakázky jako klient s téměř nevyčerpatelnou platební způsobilostí. Jestliže v civilních odvětvích průmyslu uplyne někdy i dosti dlouhá doba, než dojde k odbytu jeho výrobků na trhu, „docela jiná situace existuje na zbrojním trhu, kde nejenže se produkce okamžitě odesílá odběrateli, nýbrž také se téměř v úplnosti proplácí ještě ve stadiu výroby. Takový systém zakázek a nákupu zbavuje vojensko-průmyslové koncerny skutečně beze zbytku nejsložitějšího problému každého kapitalisty – problému realizace hotové výroby."[6] Tato skutečnost přináší zbrojnímu průmyslu značné úspory v čase a obratu kapitálu a je jedním z faktorů, jež urychlují oběh kapitálu v této branži a umožňují enormně zvyšovat míru zisku v tomto odvětví.

(3) Výrobce zbraní získává obchodním spojením se státem též relativní, částečnou nezávislost na druhých kapitálech: na normálním trhu vystupuje jako nákupce pracovních sil a výrobních prostředků, naproti tomu není v odbytu svých výrobků na tento trh vázán a to mu poskytuje též větší stabilitu v dobách hospodářských krizí.

(4) Státní trh zbavuje výrobce zbraní značné části podnikatelského rizika: zbrojní výroba není totiž výrobou pro neznámý, nevypočitatelný a cenově rozkolísaný trh, neboť zbraně se v jádře zhotovují na pevnou

4 Otto Kimminich, *Rüstung und politische Spannung. Studien zum Problem der internationalen Sicherheit*, Gütersloh 1964, s. 110.

5 *Krupp 1812–1912. Zum 100jährigen Bestehen der Firma Krupp und der Gussstahlfabrik zu Essen*, Jena 1912, s. 224, 248, 363.

6 G. M. Kuzmin, *Vojenno-promyšlennyje koncerny*, Moskva 1974, s. 174.

státní objednávku co do množství i druhu a dodávají se omezenému okruhu důvěrně známých, vysoce solventních a na cyklických krizových výkyvech v podstatě nezávislých velkoodběratelů. Tento systém odbytu poskytuje soukromovlastnickým zbrojním podnikatelům nevšední garanci, že všechno, co vyrobí, bude vzápětí najisto odebráno a ve smluvních termínech a v předem dohodnuté cenové výši také bez prodlení zaplaceno.

(5) Státní zákazník taktéž zaručuje zbrojnímu podnikateli abnormálně vysoké a stabilní nadzisky, protože ceny mají na státním zbrojním trhu vcelku podružný význam. Státní správa obvykle klade při nákupech zbraní na první místo jejich množství a kvalitu, jakož i brzké dodání, takže k dosažení svého cíle nešetří na penězích. To se prakticky projevuje v tom, že většinou uděluje zakázky ve velkých sériích a vymiňuje si k nim krátké dodací lhůty – podmínky jako šité na míru velkým, organizačně a technicky nejzpůsobilejším podnikům. V tomto směru tudíž vykonává státní monopol poptávky mimořádný tlak na dosti rozsáhlou koncentraci a monopolizaci zbrojního průmyslu. – Ale ani to není všechno. Jak plyne z dalšího výkladu, stát zcela záměrně podporoval privilegované postavení zbrojního průmyslu celou řadou dalších výhodných dodacích a platebních podmínek, což vyvrcholilo za první světové války, kdy preferoval toto odvětví přídělem nedostatkových surovin a pracovních sil, subvencoval nové stavby, poskytoval bezúročné kredity a půjčky, schvaloval bilanční politiku rozsáhlých odpisů a stejně tak i zakrývání nadměrných zisků, oddaloval jejich zdanění aj.

(6) Nelze opomenout ani další význačný rys zbrojního průmyslu: obchod s vojenskou výzbrojí se obešel bez zprostředkovacího článku, jaký existoval mezi výrobcem a odběratelem na „volném“ civilním trhu v podobě velkoobchodních firem. Majíce před sebou jediného zákazníka, zbrojní podniky jednaly se státní správou bezprostředně. Jak se to konkrétně projevovalo v jejich finančním hospodaření, o tom máme výmluvné svědectví z Německa v době první světové války. Podle výroku tajného rady Opela ze stejnojmenné automobilky si velkovýrobci válečného materiálu v přímém obchodním styku s vládou automaticky přivlastňovali pětadvacetiprocentní provizi, která jinak ve volném tržním mechanismu připadala obchodním zprostředkovatelům a započítávala se do odběratelské ceny výrobků.[7] Budeme-li považovat třicetiprocentní přirážku k výrobním nákladům za přiměřený podnikatelský zisk, znamená to, že

7 E. Fuchs, *Mein Leben,* Teil I., Leipzig 1957, s. 322.

už jen tímto způsobem dociloval zbrojní a válečný průmysl zaopatřený státními zakázkami přinejmenším o čtvrtinu vyšších zisků nežli „civilní" průmysl, pracující pro volný trh a normální konzum, to znamená úhrnem spolu s vlastním ziskem přibližně 55 %. V realitě to často bývalo ještě více.

Výrobci vojenské výzbroje tedy výzbroj nejen vyráběli, nýbrž ji také sami odbývali na trhu. V úvahu jako nákupčí však připadaly jen státní orgány, s nimiž probíhalo obchodní jednání na různé úrovni. Není důvodu se domnívat, že průběh těchto smluvních jednání byl v habsburské dvojmonarchii zásadně jiný nežli v sousedním Německu, rozdíl mezi oběma státy byl snad jen v tom, že do jednání mezi soukromými zbrojovkami a státními institucemi v Rakousku-Uhersku přímo nezasahoval panovník. Šlo-li např. firmě Krupp v poprušteném Německu o větší objednávky dělostřeleckého materiálu, padlo zásadní rozhodnutí o hlavních smluvních bodech v přímém jednání mezi nejvyššími představiteli obou partnerů, mezi císařem nebo ministry na jedné straně a majitelem podniku, případně řediteli zbrojní firmy na druhé straně. Detailní vypracování smlouvy a formulace jednotlivých bodů byly nato svěřeny příslušnému departmentu ministerstva války a manažerům firmy. Zvláštní, namnoze centrální úloha v celém obchodním jednání připadla stálým obchodním zástupcům, jež si zbrojní firmy vydržovaly v hlavních městech. Berlín a Vídeň nebyly žádnou výjimkou; čelné zbrojní firmy tu ani nemusely mít své výrobní prostory, přesto tam, jako např. *Škodovy závody*, ne náhodou přemisťovaly svá ředitelství. Prokuristé firmy, případně její obchodní zástupci obvykle navazovali počáteční kontakty s představiteli vlády a armády, průběžně opatřovali nezbytné informace a všemožně připravovali půdu, aby jednání byla dovedena ke zdárnému konci. Měli k tomu osobní předpoklady, odborné znalosti a také přiměřené finanční prostředky. Za zvláště vhodné zástupce pro prodej zbraní státním instancím byli považováni důstojníci ve výslužbě nebo někdejší vysocí státní úředníci, kteří dobře znali poměry a vlivné osoby na ministerstvech a na armádních či námořních nákupních místech. Spolehlivost a horlivost těchto obchodních zástupců byla předem zajištěna tím, že se finančně podíleli na každé uzavřené smlouvě se státem poskytnutím zvláštní provize, která např. u Kruppových zástupců v cizině kolísala mezi 1–3 % kupní smlouvy, což namnoze představovalo miliony korun či marek.[8]

Je ovšem známo, že zmínění zástupci firmy ve styku s vládními a vojenskými úřady v praxi vždycky nepoužívali jen přímých a bezúhonných

8 *NIK-10501*, s. 4–5. Dokumente zum Nürnberger Prozess, Sammlung im Institut für Völkerrecht, Universität Köln.

prostředků. Přísně utajované, nekalé obchodní a zpravodajské praktiky zbrojního průmyslu se provalily na veřejnost jen zřídkakdy a zpravidla pouze za zvláštních okolností, např. při parlamentních debatách nebo při soudních líčeních. V habsburské monarchii není takový případ v dlouhém období 1848–1914 podle mých vědomostí široce známý, avšak mnohé v tomto směru odhalila „Kruppova aféra" a její soudní dohra, jež se odehrály rok před vypuknutím světové války v Německé říši. Levicový poslanec sociálnědemokratické strany Německa Karel Liebknecht, jemuž se dostala do rukou tajná hlášení berlínského zástupce pro válečný materiál adresovaná ředitelství fy *Krupp* v Essenu, na podkladě toho v říšském sněmu veřejně obžaloval firmu Krupp, že dlouhá léta soustavně korumpovala kompetentní vládní úředníky a důstojníky, aby se pod rukou dovídala o zbrojních programech vlády, o nových konstrukcích a pokusech ve státních arzenálech a u konkurence, o proponovaných zbrojních zakázkách, o cenových kalkulacích a ofertách konkurence atd. Za úplatky, dary, úsluhy či vyhlídky přijetí do služeb firmy porušovali tito činitelé své služební sliby, když opatřovali obchodním agentům firmy informace a doklady, které – jak uvedl před soudem vrchní státní zástupce – zprostředkovaly ředitelství v Essenu „tak důkladný přehled … o veškeré činnosti ministerstva války, zbrojmistrovství a dělostřelecké zkušební komise na úseku dělostřeleckého materiálu, … že je možné říci, že firma byla … informována tak zevrubně, jak jen si vůbec bylo možné přát".[9]

Následný soudní proces sice neodhalil, kolik peněz musela fa *Krupp* vynaložit na tuto tajnou zpravodajskou činnost, zato je dnes již známo, že tato činnost byla již od roku 1890 pečlivě organizována zvláštním „zpravodajským byrem" Kruppovy firmy. Před vypuknutím světové války se v tomto byru, které disponovalo ročním rozpočtem přes jeden milion marek, zabývalo cca 60 zaměstnanců shromažďováním důvěrných zpráv z oblasti zbrojení a zbrojní techniky, a to jak z domova, tak z ciziny.[10]

Tento příklad nás přesvědčuje o tom, že mluví-li zbrojní firmy o svých neúměrně vysokých výrobních nákladech ve snaze omluvit své do očí bijící vysoké ceny a zisky, nemalou část těchto výdajů pohlcovaly právě příspěvky na korupci a obchodní špionáž. „Kruppův skandál" ukázal, že zmíněné prostředky nekalé soutěže už před rokem 1914 prak-

9 *Prozess Brandt und Genossen. Der bekannte Krupp-Prozess*, hg. von Adolf Zimmermann, Berlin 1914, s. 256n.

10 W. Benz, Die Entstehung des Kruppschen Nachrichtendienstes. In *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 24. Jg. 1976, Heft 2, s. 202–203.

ticky povýšily na běžnou součást zbrojního podnikání. V listopadu 1913 vicekancléř říšskoněmecké vlády Clemens von Delbrück pod dojmem odhalení o Kruppově firmě musel neveřejně přiznat, že „... obchodní špionáž, úplatkářství a korupce v soukromém průmyslu a v soukromých podnicích nabyly mnohem širších rozměrů, než tomu někdy bylo v našich státních podnicích ..., jedná se tu o všeobecnou rakovinu...“[11]

Ale i přes takovéto přiznání vysokého vládního představitele berlínská vláda proti této „rakovině“ ani tehdy ani nikdy potom účinně nezakročila. Výmluvně o tom svědčí skandálně nízké rozsudky v „Kruppově procesu“. Soud naproti tomu odmítl vyslechnout další informace Karla Liebknechta o existenci Kruppova „zpravodajského byra“ a jeho působení, např. při podplácení tisku.

Stejně tak vyšel říšskoněmecký zbrojní průmysl bez větší úhony z neveřejného vyšetřování zbrojních dodávek ve zvláštní komisi, ustavené k tomu účelu vládou na nátlak říšského sněmu. První starostí říšské vlády bylo postarat se o přijatelné personální složení komise a o nezávadný průběh jejího jednání, tak aby to odpovídalo zájmům zbrojních podnikatelů a současně nepoškodilo prestiž vlády. Podle direktiv vicekancléře von Delbrücka, předsedy komise, neměl se z komise stát v žádném případě parlamentní vyšetřovací orgán s kritickým ostnem namířeným proti vládě a jejím zbrojním dodavatelům. Jednání komise se mělo omezit na obecné otázky hospodářské povahy a stejně tak neměly být zbrojní firmy zklamány v důvěře, že se v komisi budou přetřásat ceny zbrojních výrobků; ty se měly udávat nejvýše v relativních číslech.[12]

Sebevědomí zbrojního průmyslu a blahovůle vlády, s nimiž byl překonán „Kruppův skandál“ a jeho parlamentní a soudní dozvuky v letech 1913–14, byly na obou stranách odrazem napjatého ovzduší panujícího v mezinárodních vztazích v předvečer první světové války. Za této situace se na dosavadních regulích obchodních vztahů mezi státní správou a výrobci zbraní mohlo před „velkou válkou“ sotva co změnit v neprospěch zbrojařů. Naopak, za nastalé dlouhé války netušených rozměrů v letech 1914–18 se vytvořily optimální podmínky pro to, aby se tyto zvláštní vztahy mohly v co největší míře upevnit, rozšířit a posunout na vyšší úroveň.

To všechno nás vede v následujícím výkladu k záměru věnovat zvýšenou, ne-li přímo hlavní pozornost právě kádrové zbrojní velkovýrobě a především soukromovlastnickému zbrojnímu průmyslu. Je to rovněž

11 Kommission zur Prüfung der Rüstungslieferungen, 1. Sitzung, Berlin 1913, s. 6.
12 Bundesarchiv Potsdam, Reichsschatzamt Nr. 2778, Bl. 59–64.

z toho důvodu, že vojenská správa podrobnosti o výrobě a vybavení erárních arzenálů tajila, takže jejich souvislá a úplná historie není zpravidla dodnes do všech podrobností napsána a veřejnosti známa. Výrobu chladných zbraní (tj. bodných, sečných a úderných zbraní, ovládaných svalovou silou válečníka) ponecháváme v dalším výkladu stranou z několika důvodů: jednak již nehrály v mechanizovaném válečnictví nové doby zdaleka takovou zásadní roli jako v minulých dobách, jednak byla jejich výroba v továrním věku značně nenáročná a mohl ji vykonávat kdejaký kovozávod.

A co se týká motorů, lodních turbín, letadel a motorových vozidel, telegrafů či jiné elektrotechniky, tento materiál se začal na vojenských dodávkách podílet v jisté míře teprve nedlouho před vypuknutím první světové války, proto se jím budeme zabývat jen na okraji a nejlépe v samém závěru našeho výkladu.

Exkluzivita privátní výroby zbraní v cenách a ziscích

Kromě vysoké koncentrace kapitálové a výrobní moci bylo pro vývoj soukromého zbrojního průmyslu charakteristické, že to nebyly ani tolik státní zbrojní instituce, nýbrž v převážné míře právě privátní zbrojovky, jež udávaly krok technickému pokroku na poli zbrojení. Ať už se to týkalo aplikace amerického principu vyměnitelnosti součástek nebo dodávek speciálních kovů, pracovních a pohonných strojů a jiných zařízení pro zbrojovky, nebo přímo konstrukce a inovace zbraní a v neposlední řadě rovněž organizace hromadné výroby vojenské výzbroje pod vedením nejlepších manažerů, za těmito průkopnickými činy stály ve většině případů soukromé zbrojní firmy, velký kapitál, případně vynálezci-nevojáci.

Vyzdvihnout je nutné také několik dalších zvláštností, jež učinily soukromovlastnickou zbrojní výrobu neobyčejně přitažlivou pro velký kapitál, ponoukajíce jej k tomu, aby v této branži v hojnější míře investoval, ve velkém stylu podnikal a s neobyčejným výnosem obchodoval. V této souvislosti byla významná již samotná odlišnost zbrojních výrobků od plodů jiných průmyslových odvětví, tj. skutečnost, že „zbrojní zboží není ani konzumním ani investičním statkem, nýbrž představuje zvláštní kategorii zboží“.[13] Zbrojní výroba se vymyká běžným tržním zákonům nabídky a poptávky. Na trhu se prostě nevyskytuje soukromý

13 Otto Kimminich, *Rüstung und politische Spannung*, 1964, s. 111.

konzument, který by nakupoval ve velkém pušky, kulomety, děla nebo válečné lodě pro vlastní potřebu. Zbrojní výrobky používají výlučně státní vojenské instituce k výbojným a destruktivním účelům, k ničení živé síly člověka a jím vytvořených objektů a materiálů a po jejich použití také po nich nic nového, hodnotného nezůstává, vlastně jen rozsévají zkázu; zbraně jsou opotřebovány nebo zničeny, munice proměněna v tisíce střepin a ostřelované objekty v sutiny, prach a popel. Zbraně jsou nástroji násilí, jichž odedávna a organizovaně používá stát zčásti k řešení vnitřních neshod, hlavně však k řešení mezistátních konfliktů, a jako takové slouží zbraně jen k válečným účelům ve službách státní moci. Z toho plyne, že jedinými potenciálními velkoodběrateli zbrojních výrobků jsou státy a jejich ozbrojené složky a že nemalé peníze k úhradě zbrojních zakázek pocházejí z bezedné státní pokladny. Erár přitom byl pro podnikatele vždycky – a je i dodnes – po všech stránkách navýsost nejvýhodnějším zákazníkem: státní správa obvykle nakupuje válečný materiál en gros (jednotlivé objednávky se uskutečňují nejvýše v případě zkušebních dodávek u nových typů a modelů zbraní), nejednou se smluvně zavazuje k dlouhodobým objednávkám, je také ochotná vyplácet zbrojním dodavatelům milionové zálohy na sjednané dodávky a většinou si nedělá velkou hlavu ani z ceny, jež je za ně požadována, zvláště naléhá-li na jeho dodání v nejkratší lhůtě. Zbrojní obchody se státem jsou pro podnikatele také prosté rizika, jež na ně číhá na každém kroku při výrobě a obchodování s civilním spotřebním zbožím; tam se nejen setkávají s insolventními odběrateli, nýbrž musejí počítat také s náhlým uváznutím odbytu vlivem hospodářské krize. Naproti tomu stát a armáda nikdy nezůstávají svým dodavatelům něco dlužni, i kdyby měly kvůli naléhavé potřebě zbraní uzavřít bankovní půjčku a státní finance zatížit sebevětším dluhem. Zbrojní poptávka státu se také v žádném případě neřídí momentální nabídkou na trhu, nýbrž jedině aktuálními potřebami jeho ozbrojených sil, motivovanými důvody ryze vojenskopolitickými, bez ohledu na konjunkturní výkyvy. To všechno umožňovalo soukromým zbrojním podnikům provádět zbrojní výrobu v masovém měřítku nebo např. v tovární výrobě ručních palných zbraní přímo jako výrobu sériovou.[14]

Každopádně od 19. století až dodnes platí, že výroba vojenské výzbroje nezná v období hospodářských depresí a krizí takové rozměry

14 G. Stenzel, *Das allgemeine Gesetz der kapitalistischen Akkumulation, in wichtigen Details seines Wirkens dargestellt an der Entwicklung des Krupp-Trustes*, Bd. 1–2, Diss. Bergakademie Freiberg 1961, s. 155.

kolísání a pádů jako civilní průmyslová odvětví, ba dokonce se stává, že v období krize díky státním zakázkám roste. Tento protikladný vývoj v civilních a vojenských odvětvích průmyslu nemůžeme sice doložit přímo na rakouském příkladu, můžeme jej však dobře sledovat na bilančních číslech Kruppovy dělovky v Essenu v průběhu vleklé hospodářské krize sedmdesátých let 19. století.

Tabulka 1: Obchodní obraty fy Fried. Krupp při odbytu civilního a válečného materiálu v krizi sedmdesátých let (v mil. M)

obchodní rok	civilní materiál	válečný materiál	celkový obrat
1873/74	32,6	8,2	40,8
1874/75	24,8	21,7	46,5
1875/76	21,8	19,7	41,5
1876/77	18,3	22,9	41,2
1877/78	20,8	27,2	48,0

Pramen: Boelcke, W. (1956), *Krupp und die Hohenzollern*, s. 154.

Z uvedených čísel je patrné, že odbyt civilního materiálu šel u firmy Krupp podobně jako u jiných montánních podniků krátce po vypuknutí hospodářské krize 1873 beznadějně dolů, a to na rozdíl od zcela protichůdného vývoje obratu na kontu válečného materiálu, který se svým objemem rychle dotáhl na úroveň mírového obratu, ba poprvé v historii firmy jej v letech 1876–78 dokonce i předčil. Fa *Krupp* vděčila za tento vývoj jednak přezbrojení domácího dělostřelectva v letech 1873–75 a hned nato zvýšeným dodávkám palných zbraní na Balkán, účastníkům válečného střetu mezi Ruskem a jeho spojenci na jedné straně a Osmanské říše na druhé straně. Ještě roku 1873–74 tvořil obrat válečného materiálu pouhou jednu pětinu celkového obratu fy *Krupp*, uplynuly však jen čtyři roky a stoupl na více než tři pětiny.

Stejně tak nelze v našem líčení opomenout snad nejdůležitější hybnou sílu kapitalistického podnikání – fenomén mimořádně vysokých zisků, který vždy mocně lákal velký kapitál angažovat se ve výrobě a obchodu s vojenskou výzbrojí. V literatuře to dosvědčuje celá řada pisatelů. Jedni berou tento fenomén jako holou skutečnost, jež odedávna provází lidskou společnost, jak to formuloval známý německý novinář Georg Bernhard. Před druhou světovou válkou napsal: „Dokud existu-

jí války, jsou vojenské dodávky a výroba zbraní vždy zatíženy zvláštními výdělky, úplatkářstvím a podobnými nechutnými přívažky.“[15] Druzí k tomu přidávají pár konkrétních informací, resp. příkladů, ale bez udání pramenů, což poněkud snižuje jejich výpovědní hodnotu; tito autoři dostávají někdy punc publicistů-agitátorů, nicméně jim patří zásluha, že zprávy o přemrštěných cenách zbrojních výrobků, o podezřelých machinacích a vazbách mezi zbrojním průmyslem a státním aparátem pronikly díky nim do tisku a dozvěděla se o nich širší veřejnost. Do této skupiny patří spisy nesené často pacifistickým nebo antimilitaristickým patosem, jako byla např. hodně diskutovaná brožura německého pisatele Otto Lehmanna-Russbüldta s příznačným názvem Die blutige Internationale der Rüstungsindustrie, jež se dočkala v Berlíně v době velké hospodářské krize 1929–33 pěti vydání, případně jeho další drobné spisy, vydané v cizině po jeho útěku před nacismem (Der Krieg als Geschäft, Zürich 1935 a Landesverteidigung ohne Profit, London 1936). Z nich se jen poslední dvě krátce dotýkají problematiky zbrojních zisků, přičemž se ukazuje, že valná část jejich údajů o ziscích je odvozena z předválečné práce, kterou vydal jistý Ludwig Pfeiffer v Drážďanech v roce 1909 pod názvem Kriegsgeist.[16] V tomto případě jde o čtyřdílnou práci, kterou však není snadné dostat do rukou, v Praze není, a jak se ukázalo, je opravdovou raritou též ve starých knižních sbírkách v Německu. Běžněji je v knihovnách zastoupen jen stručný souhrn hlavních tezí a vývodů této objemné práce, jež Pfeiffer uveřejnil o tři roky později v útlé brožuře pod názvem Wahrheit über die Kriegsgefahren (Leipzig 1912).

Pokud je mi známo, Ludwig Pfeiffer byl první, kdo už před první světovou válkou na pozadí širšího hospodářského a vojenskopolitického vývoje zevrubně objasnil roli soukromého zbrojního průmyslu ve společnosti a doložil – sice neadresně, ale přece jen na konkrétních číslech a faktech –, jak tato branže docilovala pomocí monopolizace domácího a mezinárodního zbrojního trhu bezprecedentně mimořádných zisků. Svou základní tezi formuloval Ludwig Pfeiffer takto: „Jelikož se ceny válečného materiálu neřídí nabídkou a poptávkou, zůstaly nad veškerou míru přehnaně vysoké, přes všechny technické, ke snížení pořizovacích nákladů mířící pokroky. Privátní podniky se nespokojují s cenami, jež určují, požadují a dostávají za válečný materiál, ani náhodou s právo-

15 Georg Bernhard, *Meister u. Dilettanten am Kapitalismus im Reiche der Hohenzollern*, Amsterodam 1936, s. 294.

16 Ludwig Pfeiffer, *Kriegsgeist. Ein Beitrag zur Geschichte der Menschheitsprüfungen*, Teil I.–IV., Dresden 1909.

platným a spravedlivým ziskem 20–30 %, ... nýbrž trvají podle zásad proti vládě a lidu namířené mezinárodní cenové politiky ... na zisku až 300 %."[17]

Kdybychom celou věc posuzovali ryze teoreticky, museli bychom naopak předpokládat, že zisky zbrojního průmyslu nemohou být jiné než malé nebo normální, jelikož tržní nabídka výrobce zbraní naráží na poptávkový monopol státu. Vždyť jedině on nakupuje ve velkém zbraně, munici a válečné nářadí a má tak možnost určovat jak dodavatelské podmínky tak nákupní ceny.[18] Jenže v praxi je to úplně jinak. Soukromým dodavatelům vojenské výzbroje se záhy podařilo postavit teorii přímo na hlavu, ba obrátit ji ve svůj jednoznačný prospěch a my se můžeme jen ptát, jakými opatřeními toho dosáhli. Na vnitřním trhu je hlavním cílem výrobců vojenské výzbroje omezit, případně zcela vyloučit domácí a cizí konkurenci, konfrontovat jediného kupce zbraní – vlastní stát – s ještě mocnějším technicko-výrobním monopolem jedné či dvou firem a tak jej nakonec učinit povolným vůči svým požadavkům, ať už se to týká rozdělení zakázek, akceptování vyšších cen a subvencování tohoto průmyslu zálohami na sjednané zakázky či výhodnými finančními půjčkami; v zahraničí zase využívají zbrojaři instituce svobodného obchodu, aby mohli zbraně vyvážet, zajišťujíce tento obchod za podpory diplomatů vlastní země sítí firemních agentů, a nejde-li to už jinak, podělením se o tento trh se soupeřícími podniky pomocí kartelové dohody. Známý německý právní expert prof. Kimminich to popsal takto: „Co musí zbrojní producent k maximalizaci svého profitu udělat, je tedy dost rozmanité, a jak se na první pohled zdá, poněkud neurovnané. Musí totiž na jedné straně udržet mezinárodní zbrojní obchod, aby byl jednotlivý stát ve vztahu vůči němu vytlačen ze svého monopolního postavení; na druhé straně se musí snažit zdržet tento stát od zbrojních importů, aby on sám – domácí zbrojař – mohl vůči státu zaujmout monopolní postavení. K posledně uvedenému účelu se mu může zdát za určitých okolností užitečné spojit se právě se zahraničním zbrojním průmyslem."[19]

O osobě L. Pfeiffera nemůžeme říci nic bližšího, nevíme ani, jak byl starý, z jakých kruhů pocházel a čím se živil (dostupné soudobé lexikony o něm mlčí), ale soudě podle obsahu jeho knihy, jednalo se o člověka nadmíru vzdělaného a sečtělého, s širokým rozhledem a značnými vědomostmi z oblasti hospodářství, mezinárodní politiky, vývoje vojenství

17 Ludwig Pfeiffer, *Kriegsgeist*, Teil I., Dresden 1909, s. 35.
18 Otto Kimminich, *Rüstung und politische Spannung*, s. 109–110.
19 Tamtéž, s. 110.

a techniky, včetně vhledu do takových specializací, jako byla hutní výroba oceli a zasvěcená kalkulace výrobních nákladů a zisků ve zbrojním průmyslu. Ve své analýze vyšel nejprve z porovnání tržních cen různých průmyslových tovarů. I když mzdové a ostatní náklady na výrobu strojů činily v průměru 246 marek za tunu, podnikatelé zvláště vyhledávaných odvětví, jmenovitě zbrojního průmyslu, požadovali za své tovary následující tržní ceny:

–	precizní obráběcí stroje	v průměru	700 M/t
–	rychlíkové lokomotivy	v průměru	750 M/t
–	parní stroje	v průměru	1 000 M/t
–	elektrické dynamo	v průměru	1 250 M/t
–	pancéřové věže pro domácí pevnosti	v průměru	1 500 M/t
–	pancéřové desky pro bitevní lodě	v průměru	1 800 M/t
–	torpédové čluny	v průměru	3 000 M/t
–	munice pro pěší vojsko	v průměru	6 000 M/t
–	munice pro dělostřelectvo	v průměru	7 500 M/t
–	ponorky	v průměru	8000 M/t
–	dělové kolesny, muniční vozy	v průměru	8 500 M/t
–	pušky-opakovačky se zásobníkem	v průměru	15 000 M/t
–	lafety rychlopalných děl se zákluzem	v průměru	16 000 M/t
–	hlavně rychlopalných děl se závěrem	v průměru	23 000 M/t
–	torpéda k odpálení nad a pod vodou	v průměru	30 000 M/t
–	rychlopalná děla	v průměru	50 000 M/t
–	kulomety	v průměru	25 000 M/t[20]

To představuje na první pohled opravdu nebetyčné cenové rozdíly. Při odbytu válečného materiálu převyšovala nejnižší cena pancéřových věží pozemního opevnění cenově nejvyšší civilní výrobek (dynamo). A kompletní zákluzový polní kanon stál v ceně za tunu až 25krát výše nežli nejlepší rychlíková lokomotiva, ačkoliv v ohledu na masovou výrobu, precizní techniku a spotřebu speciálních kovů (niklu, mědi aj.) mezi nimi nebyl žádný podstatný rozdíl. Stejně tak bychom těžko hledali technické a výrobní důvody, abychom mohli vysvětlit extrémní rozdíl mezi cenou pušky-opakovačky a strojní puškou. To všechno nás nezbytně přivádí k poznání, že za mimořádně vysokými tržními cenami zbrojních artiklů se musejí nevyhnutelně skrývat obrovské zisky, daleko převyšující normální ziskovou sazbu 25 %: vyjdeme-li z prostředního zisku 200 % při prodeji dělostřeleckého materiálu, pohybovaly se ostatní

20 Ludwig Pfeiffer, *Kriegsgeist*, Teil I., s. 127–128.

zbrojařské zisky na obou krajních pólech, tj. u pancéřových věží a válečných lodí okolo 100 % a u kulometů okolo 300 %. Co to znamenalo v praxi, ukázal Ludwig Pfeiffer na následujícím příkladu: koupil-li někdo 50 000 t surového železa a zhotovil z něj ve svobodné tržní soutěži civilní výrobky (kolejnice, nástroje, zemědělské stroje aj.), mohlo mu to vynést až 40 mil. M, jestliže však dokázal jako monopolista na vnitřním trhu a jako člen mezinárodního kartelu proměnit tentýž surový materiál ve vojenskou výzbroj (pancéřové desky, děla, pušky, granáty aj.), mohl jeho zisk dosáhnout až 160 mil. M čili až čtyřikrát více.[21]

Současně před námi vyvstává další zajímavá otázka: kam tyto ohromné zisky mizely, když veřejně známé dividendy akcionářů zbrojních společností příliš nepřekračovaly běžnou normu 10 % všech úspěšných akciových společností? Vysvětlení je nasnadě. Producenti vojenské výzbroje započítávají do svých pořizovacích nákladů nejen mzdy a další výrobní výdaje (nákup, transport, skladování a zpracování potřebných materiálů, spojené s tím vedení, správu a organizaci, dále investiční hodnoty a jejich zúročení, umoření i údržbu a v neposlední řadě daně, penze a pojištění pracovníků), nýbrž – hlavně na rozdíl od státních arzenálů – všechny náklady spojené s odbytem zbraní doma a v cizině a s okázalou reprezentací podniku, zvláště stojí-li v jeho čele taková veličina, jako byl např. „dělový král" Krupp. Mimořádnost a zvláštnost této výdajové položky spočívá v tom, že soukromý zbrojní průmysl nepřenechal jako mnohá jiná průmyslová odvětví odbyt svých výrobků specializovaným obchodním firmám, nýbrž ujal se této funkce sám, maje přitom na mysli jak delikátnost a tajuplnost jednání se státní a vojenskou správou, tak i neobyčejnou lukrativnost zbrojního obchodu. Soukromé obchodování s vojenskou výzbrojí se tak těsně přimklo k soukromopodnikatelské výrobě zbraní a obě složky tvoří bezmála už dvě století vzájemně se doplňující tajuplný komplex, jehož rozměry a vnitřní chod se vymykají našim běžným představám a poznatkům. Nicméně i z toho mála, co o tomto fenoménu čas od času (v tisku, v parlamentu, v soudních procesech) pronikne nechtěně na veřejnost, můžeme soudit, že tak jako je s novou zbrojní technikou v nejednom případě spojen tzv. „spinn--off-effect", přenášející její vymoženosti do civilní techniky a výroby, tak také vykonává celý zbrojní byznys nezanedbatelný vliv na vžité normy a zásady podnikání vůbec, zakládá těsné vazby mezi státem a ekonomikou a mění celou hospodářskou kulturu. Za soukromým zbrojním prů-

21 Týž, Teil I., s. 128–131; Teil III., s. 79. Tato čísla převzali později Otto Lehmann-Russbüldt, *Der Krieg als Geschäft*, s. 8, a H. Herda, *Geschäfte mit dem Tod*, Hannover 1955, s. 103–104.

myslem nemusí figurovat bůhvíjak velká výroba co do fyzického objemu (např. německému pozemnímu dělostřelectvu stačilo k pokrytí jeho potřeb za celý rok 1913 jen 2000 t železa, a to z celkové německé výroby 19 300 000 t surové oceli) a přesto může na základě své velké kapitálové potence a svých mimořádných zisků, s použitím postranních prostředků a vlivných konexí s rozhodujícími politickými, vojenskými a hospodářskými činiteli působit v celém hospodářství jako kvas či ferment, i když ne vždy v blahodárném směru.[22]

Jak vypadaly tyto zdánlivě „vedlejší", ale jinak mnohamilionové náklady na odbyt zbraní? To co o nich víme, tvoří přirozeně jen „špičku ledovce". Veřejnost, a to ještě jen ta lépe informovaná, se nejspíše tu a tam něco dozvěděla o vnějším vystupování zbrojních firem za účelem jejich reprezentace a verbování zákazníků. V samých počátcích soukromovlastnického zbrojního průmyslu, v druhé polovině 19. století, sloužily tomuto cíli např. světové a zemské průmyslové výstavy. Essenská dělovka Fried. Krupp je hned od první londýnské výstavy (1851) obesílala nejprve mnohatunovými ocelovými bloky (ingoty) na ukázku toho, jak velké dělové hlavně je schopná pro každou armádu odlít a vykovat, později (např. ve Vídni 1873 a ve Philadelphii 1876) tu už vystavovala celou sbírku kompletních děl od polních kanonů až po těžká obléhací a námořní děla.[23] Víme však, že vojáci raději obdivují a posuzují nové zbraně stranou veřejnosti a v činnosti, proto jim více vyhovovalo, když si zbrojní firmy zřídily velké střelnice (jako Krupp v Meppenu r. 1877 nebo Škoda v Bolevci) a své výrobky tam názorně předváděly při ostré střelbě. K účasti na těchto střelbách byli zváni vojenští zástupci všech zemí (u Kruppa s výjimkou Francie) a zbrojní firmy nelitovaly žádných prostředků, aby se tam tito zástupci cítili co nejlépe a dali svým vládám nejlepší reference. Desítky cizích důstojníků, pozorovatelů těchto střeleb nebo členů přejímacích komisí, dozírajících v továrně na provádění objednávek, požívali často po dlouhé měsíce i roky pohostinství firmy v jejích hotelích, jedli a pili na její účet, co hrdlo ráčí, a bez ostychu přijímali rozličné dárky, ba někdy si na závěr pobytu odváželi domů „malé jmění", možná si ani neuvědomujíce, že tyto výlohy se nakonec promítnou do vyšších cen zbraní objednaných jejich vládou.[24] Jak takové štědré pohostinství vypadalo, popsal ve svých pamětech předseda rakousko-uherského Vojensko-technického komitétu, generál D. Salis-

22 Otto Lehmann-Russbüldt, *Der Krieg als Geschäft*, s. 10.
23 Srov. E. Kroker, *Die Weltausstellungen im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1975, passim.
24 Ludwig Pfeiffer, *Kriegsgeist*, s. 117–118.

-Soglio, který se v listopadu 1877 zúčastnil ostrých střeleb na Kruppově střelnici v Meppenu: „Bylo to přímo knížecí, jak pan Krupp častoval své mezinárodní hosty! Servírováno bylo všechno, co se ze studených a teplých lahůdek vyskytovalo – ať už to byly snídaně nebo oběd, a k obojímu se v přebohaté míře nalévalo šampaňské. Bezpochyby padlo více korkových výstřelů ze šampaňského nežli z kanonů …“[25] Ale nemysleme si, že takovému způsobu ovlivňování byli vystaveni jen cizí návštěvníci Kruppova podniku, znali jej také pruští a němečtí důstojníci. Voják ze staré školy, dlouholetý ministr války Albrecht von Roon měl na takové vábení svůj názor a po návštěvě Kruppovy vily Hügel, krátce před svým penzionováním (1873), dal svým spolupracovníkům následující radu: „Raději tam nechoďte. Továrníci projevují snahu dobrými obědy si lidi přátelsky naklonit, aby jim víno rozvázalo jazyk atd.“[26]

Zvát vlivné představitele státu, krále, prince, ministry, vysoké důstojníky a vládní úředníky k prohlídce továrny, bohatě je hostit a obdarovávat „salónními děly“, ušlechtilými koňmi, malbami portrétů, modely děl nebo železnic, firemními katalogy a fotoalby aj. se brzy stalo pro zbrojní firmy důležitou součástí jejich odbytové politiky. V tomto ohledu byl nepochybně mistrem a průkopníkem už „dělový král“ Alfred Krupp, který tyto způsoby povýšil roku 1878 přímo v program „jak pozvednout odbyt děl zdvořilostními projevy a dary“. Napsal prokuře, „že bychom měli u darů vzít na zřetel, jaký význam má dotyčný stát vzhledem ke své možné potřebě děl …, dále zda tento stát může být takovým darem, uspokojením a přízní získán pro případnou podporu mírovou…“ Při té příležitosti hned také sestavil předběžný seznam potentátů a institucí, jež stálo za to obdarovat. Figurují v něm panovníci Dánska, Švédska, Itálie, Portugalska, Španělska, Řecka, princ z Walesu, brazilský císař, králové Siamu a Madagaskaru, guvernér Kanady, nizozemské ministerstvo války a britský ministr války a doporučuje se vzít v úvahu další jihoamerické a asijské země.[27]

Obrovské zisky z prodeje zbraní však zdaleka nemizely v pár okázalých či drobných darech, jež – pokud byly přijaty a pronikla o nich veřejná vědomost – dělaly zbrojním firmám spíše reklamu. Mnohem větší částky putovaly jako tučné provize obskurně do rukou obchodních zástupců zbrojních firem v Berlíně a v hlavních městech potenciálních

25 D. von Salis-Soglio, *Mein Leben und was ich davon erzählen will, kann und darf*, Bd. 2, Stuttgart – Leipzig 1908, s. 84.

26 Wilhelm Berdrow, *A. Krupps Briefe*, Berlin 1928, s. 276, pozn. 1; Wilhelm Berdrow, *Alfred Krupp*, Berlin 1928, Bd. II., s. 228.

27 A. Krupp an Prokura, 23. 5. 1878, Historisches Archiv Krupp AKBN, Bd. 17, Bl. 99–02.

velkoodběratelů vojenské výzbroje a od nich pak v podobě úplatků do kapes dvorních hodnostářů, ministrů, vysokých důstojníků a úředníků a dalších prostředníků, z nichž ti nejvlivnější a hodně zasloužilí mohli takovým způsobem snadno přijít k milionovým majetkům, protože, jak píše Pfeiffer, často připadají na jedince tajné provize až do výše 10 % z dodavatelských částek.[28] Někomu se možná budou zdát tak vysoké provize poněkud nadnesené, ale z historie Kruppovy zbrojovky víme, že částky jejím vedením na tento účel věnované se okolo této hranice skutečně pohybovaly. V důvěrných vzpomínkách Wilhelma Muehlona, který stál v letech 1911–15 v čele oddělení pro prodej válečného materiálu fy *Krupp*, nejprve jako zástupce ředitele a poté ředitel, najdeme o tom řadu nadmíru zajímavých postřehů a pádných důkazů. Hned v počátcích jeho činnosti na tomto postu mu přišla do rukou šifrovaná zpráva od firemního zástupce, jak se zdá, kdesi z Latinské Ameriky. „Ze spisů je zřejmé," píše Muehlon, „že se podařilo prezidenta a ministra války velkého zámořského státu přivést na stranu Kruppa. Ministr války zruší rozhodnutí své zkušební komise, znějící ve prospěch konkurenční firmy, a učiní obrovitou objednávku, jež by měla dosáhnout 60 mil. M, u Kruppa. Prezident prostřednictvím svého bratra, ministr války prostřednictvím jednoho markýze musí každý dostat provizi 5 %. Byl učiněn návrh kabelovat souhlas. Náš (obchodní zástupce – Z. J.) kapitán X. má spojení k ministrovi v ruce, přikládá nám palečnici, je nutné ho uspokojit s dvouprocentní provizí."[29] Co jiného to v tomto případě znamenalo nežli celkový úplatek v závratné výši 10 % (6 mil. M) a k tomu navíc vyplacení provize 1,2 mil. M firemnímu agentovi, aby konal a mlčel?

Muehlon byl takovým počínáním vyveden z míry, ale Otto Eccius, ředitel obchodního oddělení pro válečný materiál, mu tyto praktiky plně potvrdil: „Všichni to tak dělají, dávají a berou. Kouzlo spočívá v tom, dělat to šikovněji než jiní, dávat těm správným a získávat je. Nevěřte tomu, že by mohla stačit sama o sobě konstrukční, vůbec technická převaha. Tak je tomu zřídka kdy… Všichni továrníci a všechny obchodní domy jsou zajedno v tom, že podplácejí tam, kde musí, aby o obchod nepřišli."[30]

Podplácení patřilo v té době k dost běžným, jakkoli nekalým prostředkům, jak se dostat k velkým obchodům, zvláště zadával-li je bez vypsání jakékoli veřejné soutěže stát, což bývalo u vojenských objednávek

28 Ludwig Pfeiffer, *Kriegsgeist*, Teil III., s. 79.
29 Wilhelm Muehlon, *Ein Fremder im eigenen Land. Erinnerungen und Tagebuchaufzeichnungen eines Krupp-Direktors 1908–1914*, Bremen 1989, s. 49.
30 Tamtéž, s. 49.

pravidlem. A určitě byl tento nešvar rozšířen více v Orientu než na Západě, před r. 1914 bylo dokonce možné to blíže zeměpisně vymezit a označit Středomoří a Balkán za oblast, kde „byl bakšiš s vládními obchody nerozlučně spjat“.[31] Alfredu Kruppovi, obchodníkovi starého ražení, se tyto způsoby příliš nelíbily, ale nezbývalo mu než je tolerovat. Ale o deset let později, když umíral (1887) a v rezortu prodeje válečného materiálu nabyl rozhodujícího vlivu a postavení (1893–1905 jako ředitel) protřelý obchodník a intimní přítel F. A. Kruppa Carl Menshausen, povýšilo úplatkářství přímo v trvalý systém firemní obchodní politiky. „Není žádnou nadsázkou, že opravdové ustanovení a rozdílení bakšiše se stalo hlavním úkolem, vlastně jediným raison d´être tohoto ředitele,“ zaznamenal ve svých vzpomínkách W. Muehlon. V Menshausenových šlépějích kráčel i jeho nástupce Otto Eccius, který řídil toto oddělení v letech 1905–13, opíraje se přitom o pověstnou Menshausenovu „skříňku aktů“ se záznamy o všech příjemcích úplatků, jakož i o „velice rozsáhlou privátní registraturu“ s tajnými hlášeními firemních agentů o téže věci – dnes už nedostupné materiály, zničené za druhé světové války.[32]

Ale pokud si někdo myslí, že „vedlejší výdaje“ spjaté se zbrojním byznysem vrcholí nebo se vyčerpávají korumpováním veřejných činitelů a vydržováním rozsáhlé sítě obchodních agentů po celém světě, hlavně v zemích odkázaných na nákup zbraní, tak ho musíme vyvést z omylu. Na rozdíl od státních arzenálů věnovaly privátní zbrojní firmy hodně peněz rovněž na reklamu a veřejnou propagaci svých výrobků, vedle toho však začaly v utajení pracovat i na tom, aby o nich média příznivě referovala a vyslovovala se v duchu jejich obchodně politických představ a tržních cílů. Pokud to pro sebe považovaly za prospěšné, nezříkaly se ani běžných reklamních prostředků, kterých se používalo při odbytu zboží pro civilní potřebu, jako byly písemné nabídky, ceníky, novinové inzeráty, výstavní katalogy a alba s vyobrazeními produktů. Pro uzavírání velkých státních obchodů to však namnoze nestačilo. Tady bylo důležitější nejen přesvědčit vojáky o výkonnosti nabízených zbraní jejich praktickým předvedením na vlastních střelnicích, nýbrž pracovat současně také v zákulisí a postranními cestami získat na svou stranu jak kompetentní činitele vojenské a státní správy, tak i parlament a veřejné mínění. Pro příklady můžeme sáhnout opět do bohaté historie Kruppovy zbrojovky.

Alfred Krupp dlouhou dobu o spolupráci s novináři nestál a měl k nim spíše ambivalentní vztah: na vše, co noviny psaly o jeho továr-

31 Tamtéž, s. 68.
32 Tamtéž, s. 68–69.

ně, pohlížel jen očima svých zákazníků, těšila ho chvála jeho výrobků a ohrazoval se proti každé nepravdivé zprávě; ale jinak o mínění širší veřejnosti nestál, proto ani nepouštěl do továrny zvídavé novináře, také z obavy, že by mohli vyzradit jeho výrobní tajemství. To se změnilo po roce 1866, hlavně vlivem zvýšeného odbytu zbrojních artiklů a také vynoření konkurence na tomto poli, když si uvědomil, že vojenské otázky začínají zajímat širší veřejnost a na soudy tisku dbají i na ministerstvech. Od té doby se v Kruppově podniku postupně vytvářel nový, aktivní přístup k „práci s veřejností" s cílem systematicky a s rozmyslem získávat její důvěru a porozumění ve smyslu, jak to dnes cíleně provádí významný komunikační obor zvaný „public relations". V roce 1870 fa *Krupp* za tím účelem najala a v příštích padesáti letech platila berlínského žurnalistu Josefa Grünsteina, který potají jako svou vedlejší práci, tj. bez vědomí redakce „Berliner Börsen-Zeitung", kde byl zaměstnán, sledoval pro firmu domácí a zahraniční odborný tisk k vojenství a technice a psal v jejích intencích články, příp. korigoval či bránil zveřejňování statí kritizujících firmu. Grünstein za to dostával ročně až 2000 M, což bylo nejméně o třetinu více, než kolik v té době v průměru pobírali obchodní zaměstnanci v průmyslu, obchodu a bankovnictví.[33]

To však nebylo ještě nic proti tomu, do jaké šíře a hloubky zašla firemní práce s tiskem a veřejností po roce 1887, když se firma dostala do rukou Alfredova jediného syna Friedricha Alfreda Kruppa. Ten, vystaven na domácím a zahraničním zbrojním trhu silnější konkurenci, zřídil hned v roce 1890 na návrh C. Menshausena při oddělení pro prodej válečného materiálu zvláštní odbor – „zpravodajské byro", jež bylo tehdy v německém průmyslovém podnikání něčím naprosto unikátním. Toto byro na jedné straně vykonávalo pro firmu obchodně výzvědnou službu, opírající se o síť stálých obchodních zástupců a subagentů firmy doma a v cizině, kterým bylo uloženo informovat ředitelství intenzivněji a na širší bázi než dříve o všech jevech vojenského, finančního, personálního, příp. i politického rázu, pokud měly nějaký vztah k nákupu vojenské výzbroje. Na druhé straně působilo byro jako tisková centrála, mající za úkol:

1) sledovat na poli vojenství domácí a zahraniční tisk (r. 1902 se v byru excerpovalo celkem 238 novin a časopisů) a archivovat výstřižky všech relevantních článků, brožury a jiné materiály podle zemí;
2) dozírat na všechny firemní publikace týkající se válečného materiálu,

33 Barbara Wolbring, *Krupp und die Öffentlichkeit im 19. Jahrhundert. Selbstdarstellung, öffentliche Wahrnehmung und gesellschaftliche Kommunikation*, München 2000, s. 154–164.

jakož i samo podněcovat, korigovat, příp. samostatně vytvářet tiskoviny s touto tematikou;

3) udržovat stálý styk s obchodními zástupci firmy, shromažďovat jejich zprávy a informace a tak napomáhat vedení firmy při konkrétních jednáních o zbrojních zakázkách, jakož i při přijímání strategických rozhodnutí.

Z toho všeho je patrné, že uvedené byro bylo, zvláště v první době, zaměřeno v prvé řadě na získávání informací o státních velkoodběratelích essenských zbraní; odborné časopisy a materiály týkající se železnic a strojírenství, tedy mírových rezortů fy *Krupp*, zůstaly zde takřka bez povšimnutí. Časem se přesouvalo i těžiště práce: na přelomu století, jakmile se dostala na pořad dne výstavba velkého válečného loďstva a Krupp přičlenil ke svému koncernu kielskou loděnici *Germania*, věnovalo byro stále větší pozornost přímému kontaktu s tiskem s cílem ovlivňovat veřejné mínění ve prospěch císaře a německé „Weltpolitik", včetně jejího nástroje – výstavby mocného válečného loďstva. V roce 1902 se našlo již více než třicet žurnalistů a bývalých vojáků, kteří navenek vystupovali jako nezávislé osoby, ale za úplatek publikovali v novinách nebo ve vojenských časopisech odborné statě předem konzultované s pracovníky byra. Byro se však neomezovalo ani na to, nýbrž se snažilo v zájmu firmy usměrňovat i samotné redakce a nakladatelství. Německá historička Barbara Wolbringová, která se touto tematikou speciálně zabývala, našla v Kruppově archivu doklady o tom, že pravidelné platby dostávaly z Essenu např. „Deutsche Heereszeitung", „Militärisch politische Correspondenz" a „Marine politische Correspondenz". Jiné tiskoviny, např. „Berliner politische Nachrichten", „Deutsche volkswirtschaftliche Korrespondenz" a „Neue politische Korrespondenz", byly firmou nepřímo dotovány formou inzerátů, abonováním vícero sešitů či zaopatřováním různých informací. Další kontakty k tisku inicioval a všemožně podporoval vedoucí ředitel Kruppových závodů Hanns Jencke prostřednictvím „Ústředního svazu německých průmyslníků" (Centralverband deutscher Industrieller), jemuž dlouhá léta předsedal. Tak došlo roku 1899 přímo ke koupi jednoho z vedoucích deníků hlavního města, „Berliner neueste Nachrichten", třemi průmyslníky (mezi nimi též F. A. Kruppem), s cílem učinit z něj „orgán německého průmyslu", tlumočící v prvé řadě hospodářské, obchodní, celní a sociálně politické zájmy rýnsko-vestfálského těžkého průmyslu.

Prodlouženou rukou tohoto průmyslu a samotného F. A. Kruppa byl až do roku 1902 zejména novinář a vydavatel Victor Schweinburg, ceněný v těchto kruzích nejen pro své důvěrné informace o dění ve vládě,

nýbrž hlavně pro své organizační schopnosti a pozice, jež si vybudoval v tisku a při propagaci válečného loďstva. Pozoruhodná byla už jeho od roku 1881 fungující tisková služba „Berliner politische Nachrichten", dodávající provinčním listům vládě a velkému průmyslu loajální zprávy a komentáře, za což ho generální sekretář Ústředního svazu německých průmyslníků Henry A. Bueck po dlouhá léta odměňoval pravidelnými peněžními výplatami. Podobně posloužil průmyslu na přelomu století při řízení denního listu „Berliner neueste Nachrichten" a poté při vydávání „Süddeutsche Reichskorrespondenz" (Karlsruhe), agentury zásobující malé jihoněmecké listy zprávami a články zpracovanými v duchu vládních a průmyslových zájmů. A snad ještě více stoupl tento muž v očích průmyslu a samotného F. A. Kruppa, když se krátce po dosazení admirála Alfreda Tirpitze do čela říšského námořního úřadu v duchu jeho programu ujal široké propagace výstavby velkého válečného loďstva a za tím účelem roku 1898 postavil organizačně na nohy propagandistický *Německý lodní spolek* (Deutscher Flottenverein), aby jej poté dva roky řídil jako jednatel. V této době vedl také s F. A. Kruppem rozsáhlou korespondenci a inkasoval za své služby od firmy Krupp, příp. z osobního účtu F. A. Kruppa „velké sumy", jež jen za první tři roky jejich úzkého kontaktu (1896–98) dosáhly celkové výše 113 000 M. Firemní zpravodajské byro se v té době jakoby vytrácí ze hry, ale je to jen zdání. Ve skutečnosti jeho činnost vůbec neochabovala, spíše narůstala.

V roce 1910 vedoucí byra již hlásil, že fa *Krupp* má nyní k vedoucím odborným časopisům „nejlepší vztah, jaký si lze jen představit": „v částech zajímajících firmu jsou námi více či méně zcela redigovány". Prakticky v nich nemohlo vyjít nic, co by mohlo firmu sebeméně poškodit.[34] S obdobnou institucí, jako byla Kruppovo „zpravodajské byro", se v rakousko-uherské zbrojní branži – ani u Škodových závodů, ani u steyrské puškárny – nesetkáváme. V tomto ohledu byly rakousko-uherské zbrojovky v předválečném období ještě hodně pozadu za Kruppem. Ale to neznamená, že by se o podobné praktiky jako fa *Krupp* nepokoušely.

Všechny uvedené faktory a rysy soukromovlastnického průmyslu – zvláštní charakter jeho výrobků, modifikované způsoby nabídky a poptávky po těchto výrobcích, volné soutěžení na trhu, ale současně potřeba jej monopolizovat, vysoká míra koncentrace výroby a kapitálu, ustavičný tlak na zdokonalování zbrojní techniky a její „spinn-off-effect", těsné propojení zbrojní výroby se zbrojním byznysem, jeho mimořádně

34 Tamtéž, 220n.; zčásti též Wilhelm Muehlon, *Ein Fremder*, s. 82; Bernhard Menne, *Krupp*, s. 180n.

vysoká výnosnost a podivné obchodní praktiky s tím spojené – to vše se ve svém souhrnu přičinilo o to, že soukromé podniky zaujaly po roce 1871, to znamená v éře vysoké industrializace a stoupající zbrojní horečky, ve zbrojní výrobě Německé říše naprosto dominantní postavení. – Tvrdit, že přesně stejným způsobem se vyvíjela zbrojní branže v tehdejším Rakousku-Uhersku, bohužel nemůžeme. Připustit můžeme jen to, že se směrem k podobnému stavu jako v Německu zdárně vyvíjela jedině výroba ručních palných zbraní ve Steyru, kterou od sedmdesátých let 19. století reprezentovala akciová společnost *Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft*.

Naproti tomu trvala v produkci dělostřeleckých zbraní v habsburské říši až do vypuknutí první světové války naprosto neutěšená a skoro bezvýhledná situace, daná zatvrzelým lpěním rozhodujících vojenských osob a institucí na bronzové dělovině a eo ipso na výsostném postavení erárního vídeňského arzenálu ve výrobě dělostřeleckých zbraní.

Úzké propojení zbrojního průmyslu a bankovního kapitálu

Opožděný a poněkud pomalý průběh moderního průmyslového růstu v habsburské monarchii byl v nemalé míře zapříčiněn tím, že privátní majitelé vznikajících podniků byli před rokem 1848 při mobilizaci potřebného provozního a investičního kapitálu odkázáni čerpat hlavně z vlastních (ziskových) a rodinných zdrojů, případně přibrat do firmy tichého nebo přímého společníka ze sféry obchodu, směnáren a ojedinělých bankovních domů. Ale hlavním důvodem bylo, že soukromý zbrojní průmysl se do revoluce 1848 hlásil o slovo zatím dost skromně a ojediněle; typickým příkladem bylo založení kapslovny na Žižkově na okraji Prahy v roce 1825 jako první privátní zbrojní továrny v českých zemích, postavené z iniciativy a s kapitálem dvou cizinců, francouzských podnikatelů Nicolase Bellota a Louise Selliera.[35] Mimoto třeba vzít v patrnost, že tehdy vznikající továrny byly malé a jejich strojní vybavení omezené, takže nekladly na financování příliš vysoké nároky. V podstatě byl v té době soukromě hospodařící podnikatel v jedné osobě majitelem, technikem, obchodvedoucím a vlastním finančníkem. Za takových podmínek bylo pro továrníka dosti nesnadné hledat oporu v bankovním úvěru, a to z několika důvodů.

35 Srov. Jindřich Hýkel – Vladimír Karlický, *Dějiny firmy Sellier & Bellot*, Praha 2006.

Za prvé tu působil historický vývoj: Rakousko trpělo již od středověku nedostatkem velkých měst a v důsledku toho se tam nemohlo příliš rozvinout ani řemeslo, jež by bylo možné v 19. století snadněji převést v tovární podniky.

Za druhé, až do poloviny 19. století udávali tón rakouskému bankovnictví privátní bankéři, soustředění nejprve na bezrizikové zápůjčkové a bankovní operace se státem, později na financování železničních staveb. Éra zakládání obchodních bank se dostavila v monarchii teprve, když se tu v letech 1850–73 začal průmysl více rozvíjet a vyvrcholila průmyslová revoluce.

Za třetí, až v padesátých letech se podařilo v Rakousku vytvořit zákonný rámec pro širší a svobodné podnikání v podobě směnečného řádu (1850), burzovního zákona (1854), živnostenské svobody (1859), obchodního zákoníku (1862) a konkurzního řádu (1868) a uvolnit tak cestu k širšímu rozvoji akciových společností, jež byly v rakouském právním řádu posuzovány jako spolky.

Za čtvrté, pro rakouskou industrializaci platilo, že vzhledem k její opožděnosti za západem se na jejím financování ve větší míře podílel zahraniční kapitál. První rakouské banky byly buď zakládány podle zahraničních vzorů (Crédit mobilier v Paříži), anebo se na řadě z nich dříve či později účastnil zahraniční, nejprve anglo-francouzský, později v široké míře říšskoněmecký kapitál.

Prakticky se ve vztahu k průmyslu postupně vytvořily ve Vídni dvě skupiny velkobank. Do první skupiny, jež vznikla v užším spojení s francouzským, britským a nizozemským kapitálem, patřily Länderbank, Anglo-rakouská banka a Unionbanka, které postupně získaly vliv jmenovitě v elektrotechnickém, chemickém, naftovém a automobilovém průmyslu. Druhou skupinu vídeňských velkobank, spojenou s říšskoněmeckým kapitálem, utvořily *Österreichische Creditanstalt*, *Wiener Bankverein* a *Niederösterreichische Eskomptebank*, přičemž bylo pro tyto banky charakteristické, že postupem času zaujaly silnější pozice v těžkém průmyslu v čele s vedoucími železárnami a strojírnami.[36] Do této druhé skupiny se zařadily také přední soukromovlastnické zbrojní podniky.

Užší vztah mezi rakouskými bankami a průmyslem, jak se s ním setkáváme v posledních dvou desetiletích existence habsburské říše, prošel podle amerického historika R. Rudolpha v podstatě čtyřmi historickými

36 Gerhard A. Stadler, *Die Rüstungsindustrien der Donaumonarchie und ihre Exporte nach Latein-Amerika*, Diss. Wien 1985, 2. kap. s. 19.

fázemi.[37] V první fázi, zahrnující období od prahu 19. století do roku 1853 (do založení první mobilní banky v Rakousku, *Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft* ve Vídni), zaznamenáváme jen prvopočátky úvěrování zatím velmi slabě se rozvíjejícího průmyslu, jakož i prvních železnic. Bankovní pole bylo tehdy zcela ovládáno Národní bankou a několika málo soukromými bankovními domy v čele s Rothschildem, jejichž hlavní bankovní činnost spočívala v poskytování hypotečních úvěrů šlechtickým podnikatelům a v krytí půjčkových operací státu, příp. státních železnic.

Druhá fáze sahá od roku 1853 do vypuknutí hospodářské krize 1873 s vyvrcholením v letech „gründerské" konjunktury 1869–73. V té době (převážně ve Vídni) konstituované obchodní banky se věnovaly v prvých letech své činnosti průmyslovému úvěru rovněž jen v omezené míře a s velkou obezřetností; nejenže neměly s tímto druhem bankovních obchodů žádné zkušenosti, nemálo jim též překážely souběžné válečné konflikty (krymská válka, válka v Itálii, válka s Dánskem a Pruskem), provázené nebo následované širšími finančními potřebami státu. Také ve větší míře, zejména krátce před vypuknutím krize (květen 1873) zakládané akciové společnosti měly při uvedení na burzu v řadě případů spekulativní charakter, což mělo za následek, že v krizi neobstály a opět zanikly. Bez ohledu na tyto skutečnosti je pozoruhodné, že mezi nemnohými zdravými společnostmi, jež vyšly z krize 1873 bez větší újmy, byla také největší soukromovlastnická puškárna v dolnorakouském Steyru, původně Werndlova továrna, přeměněná v roce 1869 na akciovou společnost pod firmou *Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft A.G.* Přitom vyšlo už tehdy najevo, že pokud tato firma snadněji překonala hospodářskou krizi a depresi let 1873–79, vděčila za to především státním zakázkám c. a k. armády a cizích armád.

Třetí fázi vztahů mezi průmyslem a bankami datujeme od vypuknutí hospodářské krize 1873 do překonání „velké deprese" v polovině devadesátých let. Dividendové cenné papíry akciových společností (bank a průmyslu) se v té době v důsledku jejich hromadného zániku, resp. burzovního propadu pod vlivem „krachu" 1873 ocitly v tak hlubokém tržním nezájmu kapitálového publika, že se banky musely ve svých obchodech znovu přeorientovat z menší části na železniční podnikání a z větší části na zápůjčkové operace vlád v Rakousku

37 Richard Rudolph, *Banking and Industrialization in Austro-Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands*, 1873–1914, Cambridge – London – New York – Melbourne, Cambridge University Press 1976, s. 91n.

a v Uhrách, případně v cizině. Úvěrování průmyslu pokleslo v bankovních obchodech na zcela podřadné místo, a to jak co do objemu, tak i co do ochoty a možnosti u bank silněji zadlužené podniky akcionovat; poté co v habsburské říši nepřežila z 1005 koncesovaných akciových společností krach v roce 1873 více než polovina,[38] nastal v zemi neobyčejně velký úbytek akciových společností, který se až do konce habsburské říše nepodařilo vrátit k početnímu stavu z roku 1873. Tento vývoj byl v nemalé míře ovlivněn jednak dosti nevstřícným akciovým právem, jednak v porovnání s jinými zeměmi poměrně vysokým zdaněním akciových společností.[39] Za takového stavu se nedostalo větší kreditní podpory, natož přímo zakládání, příp. akcionování ani privátním zbrojním podnikům. S jedinou výjimkou soukromovlastnické výroby pušek ve Steyru ovládal v této fázi zbrojní branži v habsburské monarchii naprosto suverénně vojenský erár v čele s arzenálem ve Vídni-Wollbringu.

To se změnilo až v průběhu čtvrté fáze, jež začala po odeznění „velké deprese" v polovině devadesátých let a skončila vypuknutím světové války. Vídeňské a velké provinční banky, včetně národně českých a sudetoněmeckých, podnítilo v této době zabývat se intenzivněji financováním průmyslového podnikání několik význačných jevů:

- za prvé, v důsledku zestátnění železnic a citelného úbytku státních zápůjčkových obchodů získaly vedoucí banky značné kapitálové prostředky k volnému použití ve sféře průmyslu, obchodu a pojišťovnictví;
- za druhé, k širšímu kreditování průmyslu banky přímo vybízel soudobý, neobyčejně příznivý a též delší konjunkturní vývoj (přerušený jen krizí 1900–03 a 1908);
- za třetí, velké banky mohly těžko pominout rostoucí mezinárodní napětí (ustavení Trojspolku a francouzsko-ruské Dohody), vyzbrojování armád novými zbraněmi a růst zbrojení vůbec, což dohromady vzato pobízelo banky, aby se více věnovaly lukrativní podpoře zbrojního průmyslu.

Pronikání bank do průmyslového byznysu se dělo postupně, podle toho, jak se jim k tomu otevíraly možnosti: nejprve cílevědomě „pozorovaly" kreditovaný podnik po obchodní stránce (zkoumaly stav a pohyb jeho majetku), poté začaly dotyčný podnik „obkličovat" (využívaly

38 Herbert Matis, *Österreichs Wirtschaft 1848–1913*, Berlin 1972, s. 174.

39 Srov. Zdeněk Jindra, Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích (do roku 1914). In *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*, Ostrava 1994, s. 108–119.

jeho slabých stránek k utužování jeho závislosti na bance) a nakonec, když vztahy závislosti dozrály, hleděla banka dosáhnout „kontroly“, ne-li přímo nadvlády nad podnikem tím, že jej přeměnila v akciovou společnost, převzala emisi a rozprodej všech akcií na trhu, ponechávajíc si přitom v depotu „kontrolní balík“ akcií, zaručující jí patřičný počet vlivných míst ve správní radě této společnosti.[40] Tak došlo v monarchii od přelomu století k nadměrně silnému angažování bank v průmyslovém podnikání, a to ve srovnání s jinými zeměmi v tak neobvyklých rozměrech, že to přímo povýšilo na význačný a charakteristický rys rakouského bankovnictví.[41] Pokročilý způsob tohoto vývoje vylíčil český časopis „Finanční listy“, blízký největší české Živnostenské bance, v roce 1909 následujícími slovy: „V posledních patnácti letech navázaly banky s průmyslovou výrobou takové úzké styky, že stávají se do jisté míry samy průmyslovými podnikateli.

Ve většině průmyslových společností zasedají zástupci bank a nejen u akciových společností tento vliv se jeví, nýbrž také celá řada soukromých podniků jest vázána na vlastní bankovní spojení tak, že namnoze toto lze považovati za tichého společníka soukromého podnikatele.“[42] Sociálnědemokratický hospodářský teoretik Rudolf Hilferding charakterizoval tento fenomén přímo jako významný článek zrodu „finančního kapitálu“ (ve stejnojmenné knize z roku 1910) a považoval takto vytvořenou nadvládu bank nad průmyslem za principiální rezultát kapitalistických vývojových zákonů. Domníval se, že tento jev nabude dříve či později vrchu v celém kapitalistickém hospodářství. Když o několik let později, konfrontován s rozhodující úlohou státu při konstituování válečného hospodářství, označil tuto ekonomiku za stěžejní součást „organizovaného kapitalismu“,[43] pokročilo ovládnutí průmyslu velkými bankami s pomocí kartelů a válečných ústředen do ještě vyššího stadia. Velké zbrojní podniky (spolu s těžkým průmyslem, strojírenstvím a chemií) zaujaly v tomto systému za asistence nejvyššího armádního velení klíčové postavení. Zvláště úzké vztahy se zbrojním průmyslem navázal v předválečném období Rakouský Creditanstalt: podle údajů finanční ročenky „Compass“ z roku 1914 ovládala tato vedoucí vídeňská

40 Egon Scheffer, *Das Bankwesen in Österreich*, Wien 1924, s. 285.
41 Walter Reik, *Die Beziehungen der österreichischen Grossbanken zur Industrie*, Wien 1932, s. 20.
42 *Finanční listy*, 6. roč., č. 7, Praha 1909.
43 Srov. Rudolf Hilferding, *Finanční kapitál. Studie o nejnovější fázi ve vývoji kapitalismu*, Praha 1961; pojem „organizovaného kapitalismu“ použil R. Hilferding poprvé v roce 1915 v článku otištěném v teoretickém orgánu rakouské sociální demokracie *Der Kampf*, Jg. 8 (1915), s. 321–329.

velkobanka prostřednictvím akciových účastí ve zbrojním průmyslu celkem 55 milionů korun akciového kapitálu.[44]

Export zbraní a jeho diplomatická podpora

Pro erární zbrojovky byla dodávka zbraní cizím státům sotva myslitelná. Naproti tomu měly soukromovlastnické zbrojní podniky od začátku své existence z kalkulačních důvodů zájem na co možná nejširším odbytu svých výrobků a bylo jim v jádře jedno, zda zbraně prodají domácí nebo cizí armádě. K tomu musíme ovšem dodat, že na samém začátku novodobého rozvoje privátní výroby zbraní továrním způsobem, v první polovině 19. století, příslušel exportu zbrojního materiálu z těchto podniků zatím ještě dost podružný význam (Sellier-Bellot), nebo byly tyto podniky zcela vytíženy výrobou pro domácí trh (Dreyseova puškárna v Prusku). Prakticky se staly vojenské palné zbraně předmětem širšího mezinárodního obchodu teprve v druhé polovině 19. století, když se pro takový obchod vytvořily příhodné podmínky. Z nich můžeme uvést především:

1) tovární výroba vojenské výzbroje ve velkých sériích se rozvinula až ve vyzrálém stadiu průmyslové revoluce, jakmile se začala ve větší míře a levně vyrábět kujná ocel, jakmile se zdokonalila výroba strojů stroji a jakmile začali tovární výrobě vojenské výzbroje udávat krok také civilní vynálezci a konstruktéři;
2) delší období míru, jež vládlo na evropském kontinentu po skončení napoleonských válek, bylo po roce 1848 vystřídáno obdobím revolucí, válek a koloniálních výbojů, jež vyvolalo zvýšenou tržní poptávku po palných zbraních;
3) současně došlo k zavádění všeobecné branné povinnosti, tím i ke zvýšení početního stavu armád na více než 100 000 mužů, což mělo za následek též růst zbrojních zakázek;
4) koncem 19. století k tomu přistoupilo zesílené zbrojení čelných mocností, podnícené z velké části vznikem vojenskopolitických seskupení, tj. Trojspolku a rusko-francouzsko-britské Dohody;
5) do zbrojení se zapojily též země nalézající se až do té doby na periferii mezinárodního dění a postrádající vlastní zbrojní průmysl – v Evropě mladé balkánské státy, v Latinské Americe nové samostatné státy a na Dálném východě zaostalá Čína a ambiciózní Japonsko;

---

44 Jurij Křížek, *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit 1900–1914*, Praha 1963, s. 102.

6) nikoli v poslední řadě zasáhly do tohoto vývoje pronikavé vynálezy a objevy na poli zbrojní techniky (bezdýmný střelný prach, slitiny zpevňující zbrojní kov, puška-opakovačka, strojní puška, rychlopalné dělo s dlouhým zákluzem hlavně), které přiměly vojenské instance všech zemí k častější výměně zastaralé výzbroje za novou v zájmu držet krok se soupeři.

Nápadný přírůstek zbrojních produktů v mezinárodním obchodu lze pozorovat zejména od devadesátých let,[45] což se někdy dává do souvislosti s tím, že ve světě byly právě dostavěny velké železniční tratě a tím odezněl mezinárodní boom v exportu železničního materálu. Ale to je vysvětlení jen dílčí, navíc se zbrojením příliš nesouvisející. Směrodatnější se jeví jiné důvody a zájmy, a to jak ze strany státních orgánů, tak ze strany soukromovlastnických zbrojních podniků, jichž se to výhradně týkalo; erární zbrojovky byly z exportu zbraní od začátku jednoznačně vyloučeny. Pro vojenské instance byl vývoz zbraní z privátních továren vydatným nástrojem, jak udržovat jejich výrobní kapacitu na vyšší úrovni pro případ války, pro vládu jako celek to byl mimoto vítaný příspěvek k pozvednutí obchodní a platební bilance. Na druhé straně dotyčné zbrojovky považovaly vývoz zbrojních artiklů jednak za účinný korektiv plynulého zbožního odbytu v době ekonomických krizí a výpadků v domácích objednávkách, jednak za měřítko k porovnávání technické úrovně svých zbraní s cizinou. Zahraniční odbyt nepochybně rovněž tak přispíval dotyčnému podniku posílit jeho prestiž a pozici na zbrojním trhu.

Speciálně v habsburské říši k tomu přistoupily další faktory: c. a k. vojenská správa byla ve své poptávce po nové domácí výzbroji brzděna jak pomalým růstem rekrutů povolených parlamentem a delegacemi, tak i nepříliš velkým a také pomalu rostoucím vojenským rozpočtem, nemluvě o příslovečném konzervativismu rozhodujích osob, lpějících i v předválečné dekádě na nemoderní výrobě dělových hlavní z ocelobronzu. Když se na začátku světové války projevil u všech válčících stran nedostatek pušek, poukázal náčelník c. a k. generálního štábu Conrad na to, že v případě Rakouska-Uherska nutno hledat rozhodující příčinu „v nezodpovědném skrblictví ve vojenském rozpočtu“, s jakým byly všechny jeho žádosti o zaopatření pušek zamítány.[46]

---

45 Srov. Lothar Hilbert, Der zunehmende Waffenexport seit den 1890er Jahren. In: *Europa um 1900.* Texte eines Kolloquiums, hg. von Fritz Klein u. Karl Otmar von Arentin, Berlin 1989, s. 59–72.

46 Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, Bd. V., Wien – Leipzig – München 1925, s. 890.

Jak mohla výkonná dělovka, jako byly *Škodovy závody*, nalézt širší odbyt v cizině, když jí zřetelně chybělo doporučení, že její děla ve velkém nakupuje domácí c. a k. armáda? A když už se Škodovce naskytla v prvním desetiletí 20. století možnost prodat větší množství děl do Srbska, postavily se jí do cesty jednak účinná konkurence německé firmy Krupp, jednak rozpoutání „prasečí války" se Srbskem, uspokojující v monarchii pouze agrárníky.[47] Jediná privátní zbrojovka, jež ze svých rozsáhlých zbrojních obchodů s cizinou ve velkém profitovala, požívajíc přitom diplomatické a jiné podpory ze strany vídeňské vlády, byla puškárna *Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft A.G.* ve Steyru. Bylo to, jak se zdá, způsobeno tím, že Mannlicherova puška-opakovačka, uvedená na trh v osmdesátých letech, neměla v monarchii konkurenci a také jí nepřekážela v exportu žádná očividnější zábrana ze strany vojenských činitelů, což naopak neplatilo v případě odbytu dělostřeleckých zbraní.

Co však v mezinárodním obchodu se zbraněmi působilo jako charakteristický činitel a často i značná překážka, byl boj velkých zbrojních podniků o tržní uplatnění, způsobený silnou konkurencí několika málo nejvýkonnějších vývozců vojenské výzbroje ve světě před rokem 1914 – Velké Británie, Francie, Německa a teprve až v druhé řadě Rakousko-Uherska. George W. F. Hallgarten v té souvislosti píše: „V důsledku zvláštní povahy zbrojního obchodu, jenž spočívá na smlouvách s veřejnou rukou, což prakticky vylučuje jakoukoli volnou soutěž, byla mezinárodní konkurence na tomto poli větší než jinde."[48] Aby se prosadili, museli zbrojní vývozci ve vybraných oblastech (např. na Balkáně, v Osmanské říši a Rusku) používat takových nekalých prostředků, jako bylo korumpování vládních hodnostářů, apelovat na diplomatické zastání, používat jiných prostředků nátlaku anebo uzavřít s protivníky kartelovou dohodu o rozdělení trhu. Velmi osvědčeným nástrojem k prosazení zbrojní zakázky se stalo v této době rovněž poskytnutí bankovní půjčky a její podmínění objednávkou zbraní. Nutno však říci, že tento způsob mohly praktikovat jen země s kapitálově silným a mezinárodně zkušeným bankovním sektorem, jakým tehdy disponovala Francie a stejně tak Německo; v protikladu s tím bylo rakousko-uherské bankovnictví jen ve velmi omezené míře ve stavu poskytovat cizím státům ochotně a ve větším rozsahu půjčky na nákup vojenské výzbroje od do-

47 Srov. Zdeněk Jindra, Počátek zápasu o srbskou dělostřeleckou zakázku mezi Škodou a Kruppem v letech 1903–1904. In *Hospodářské dějiny*, sv. 17, Praha 1989, s. 107–167.

48 George W. F. Hallgarten, *Das Schicksal des Imperialismus im 20. Jahrhundert*, Frankfurt a. M. 1969, s. 35.

mácích firem. V předválečných deseti až patnácti letech se tato slabina projevila jmenovitě při sjednávání zbrojních obchodů s Čínou. Teprve v posledních dvou letech před vypuknutím světové války se nechalo několik předních vídeňských velkobank pohnout k tomu, aby postupně sjednaly s pekingskou vládou šest půjček v celkové výši 4 750 000 liber šterlinků (123 milionů korun), jež byly určeny k nákupu rakouských zbraní, a sice od Škodovky, puškárny ve Steyru, muničky v Hirtenbergu a terstské válečné loděnice v Monfalcone.[49] Kupodivu však Škodovka, ač se tehdy jednalo o jeden z jejích největších zahraničních obchodů, projevovala při realizaci čínských zakázek jistou liknavost, vůbec nespěchala s dodávkou, takže do vypuknutí války nebyla jedna část zakázek Číně doručena a druhá část byla před odesláním c. a k. orgány zabavena. Po skončení světové války byla nucena tuto záležitost s Čínou znovu projednávat československá vláda.

Ke zvláště ostrému konkurenčnímu střetu velkých evropských zbrojařů došlo nedlouho před vypuknutím světové války na půdě carského Ruska. Zápas se naplno provalil v tzv. Putilovské aféře.[50] Velký hutní a strojírenský podnik, působící v Petrohradě již od roku 1789 a vedený od roku 1868 inženýrem N. I. Putilovem, se začal po uzavření francouzsko-ruského spojenectví ve větší míře věnovat vojenské výrobě a pokročil v tomto směru ještě dále po reorganizaci, kterou provedl v letech 1909–10 za součinnosti bank finančník a podnikatel A. I. Putilov (příbuzný starého). Putilovský závod se díky tomu přeměnil v největší zbrojovku Ruské říše, v „ruského Schneidera/Creusot". Ani potom však nestačil zcela uspokojit rostoucí potřeby ve světě nejpočetnější ruské armády, proto se nelze divit, jestliže se „Ruská říše stala opravdovým eldorádem pro zbrojní producenty všech ostatních zemí".[51] O nasycení mimořádně rozsáhlého zbrojního trhu carského Ruska spolu tehdy soupeřily nejen britské firmy Vickers a Armstrong a čelná francouzská zbrojovka *Schneider-Creusot* z tábora Dohody, velký interes projevily rovněž podniky potenciálních nepřátel Ruska, z císařského Německa největší dělovka Krupp/Essen a loděnice *Blohm & Voss*/Hamburk a těsně před

49 Aleš Skřivan ml. – Aleš Skřivan st. – Lukáš Novotný – Jan Kočvar, *Zdvořilý nezájem. Ekonomické a politické zájmy Rakousko-Uherska na Dálném východě 1900–1914*, Praha 2014, s. 96–97; Rudolf Agstner, Österreich-Ungarns Rüstungsexporte 1900–1914. In *Österreichische militärische Zeitschrift*, 35. Jg. 1997, Heft 2, s. 170.

50 Zevrubný popis podávají M. Mitelman – B. Glebov – A. Uljanskij, *Istorija Putilovskogo zavoda 1801–1917,* Moskva 1961, s. 340n., 450n.

51 George W. F. Hallgarten, *Das Wettrüsten. Seine Geschichte bis zur Gegenwart*, Frankfurt a. M. 1967, s. 84.

válkou na okraji a menším dílem též *Škodovy závody*/Plzeň z Rakouska-Uherska. V poslední předválečné zimě 1913/14 dosáhlo toto soupeření vrcholu:

1) Import německých zbraní do Ruska předčil tentýž dovoz z Velké Británie a z Francie.[52]
2) Francouzská firma *Schneider-Creusot* vypustila do světa zprávu, že v Putilovově závodě, vyrábějícím rychlopalná děla podle francouzského vzoru, nabude vrchu říšskoněmecká firma *Krupp* a pronikne tak do konstrukčních tajností Francie.
3) Putilovský závod se vzhledem ke své předválečné expanzi (potřeba navýšení podnikového akciového kapitálu za účelem nových zbrojních investic a připojení nových závodů, zejména Něvské loděnice) ocitl v kapitálové tísni, z níž mu měla pomoci mnohamilionová bankovní půjčka; o tuto půjčku se strhl urputný zápas mezi francouzskými a německými bankami, zčásti též za účasti vídeňských velkobank.
4) Situace se ještě více zkomplikovala, když se ruská vláda krátce před válkou rozhodla postavit další velký závod na výrobu děl v Caricynu (od 1925 Stalingrad, od 1961 Volgograd), a to ve spolupráci s britskou firmou *Vickers*.

Celá záležitost přerostla ve velkou „Putilovskou aféru" v okamžiku, kdy se *Schneider-Creusot* na přelomu let 1912/13 dozvěděl, že Putilovský závod, ucházející se o padesátimilionovou investiční půjčku a odrazený nadmíru vysokými požadavky francouzských bank, se obrátil na německé banky, jež ze své strany nabídly účast na této transakci Kruppovi.[53] To podnítilo Schneidera k tomu, aby rozpoutal ve francouzském tisku velkou, třebaže realitě vzdálenou protikampaň, že fa *Krupp* se chystá Putilovský závod koupit. Přitom byla veřejnosti zatajena skutečnost, že v ředitelství a mezi inženýry a mistry Putilovského závodu jsou už léta svorně činní jak zástupci Schneidera, tak Kruppa.[54] Francouzské vládě nakonec stačilo v Petrohradě oficiálně intervenovat, načež ruská vláda zakázala provést finanční transakci ve prospěch Putilova u berlínských bank za spoluúčasti Kruppa.

Současně s tím vyšla v Rusku naprázdno též aktivita rakouské kapitálové skupiny Škodových závodů a na ně napojených velkobank (*Österreichische Creditanstalt* a *Niederösterreichische Eskompte-Gesellschaft*), tentokrá-

52 Tamtéž, s. 85.
53 Hlášení Nr. 31 německého vyslance v Petrohradu z 31. 1. 1914, Archiv des Auswärtigen Amtes/Berlin, fond Russland 72, Bd. 96.
54 George W. F. Hallgarten, *Das Wettrüsten*, s. 85.

te hlavně přičiněním bankovních členů tohoto konsorcia. Rozhodující bylo stanovisko ředitele Creditanstaltu, Alexandra von Spitzmüllera, jenž vznesl pochybnosti o státně politickém smyslu ruského finančního obchodu, proto zdržoval jednání až do osudné červencové krize roku 1914 – navzdory tomu, že ministři zahraničí (Berchtold) a války (Krobatin) proti němu zprvu nevznesli žádné námitky.[55]

55 Eduard März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913–1923*, München – Wien 1981, s. 72.

DRUHÁ ČÁST